

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

— Ого-го!.. Та ви, брат, добре оклигали!! — зустрів Донець Андрія весело й ніби справді приємно здивований. — Знамените!.. А кажете, що в нас погано! Ну-с, тепер ви маєте що втрачати, правда?.. Чи ви пригадуєте нашу розмову? А то що за інтерес було мати справу з півтрупом... От тепер все в порядку.

Донець справді тішився, либонь, милуючись приємною перспективою побавитися з людиною, яка має щ о в т р а ч а т и, як кіт з мишкою. Був він, як і в останню зустріч, в добре допасованій уніформі, обчіпляний блискучими ременями, могутній і гарний на вигляд. І, як і в перші рази, від Донця віяло силою чорноземною, степовою, запорозькою, — «справді козацького кореня чортів син! Тільки не туди завернув». А Донець мружив очі, запропонувавши Андрієві зайняти «своє місце» (все те ж «законне» місце на дубовому стільці біля дверей), і нагадував про колишню розмову:

— Думаю, що ви пригадуєте ту блощицю й мою альтернативу? Правда ж? Може, ви пригадуєте й те, що ви відповіли? Забули?..

— Ну, — проговорив Андрій тихо й, як тільки міг, спокійно. — Не забув.

— Що ж ви відповіли?

Андрій помовчав — подумав про Катерину, — а тоді зідхнув і презирливо зсунув брови:

— Починаймо!..

— Гм, чую з вашого тону, що ви це кажете серйозно і що ви з усієї сили хочете бути спокійним. Так, так. Але ж тоді ви говорили тоном повної протрації, як напівтруп. А зараз, зараз у вас голос тремтить... І зараз вам немає потреби те саме повторювати. Подумайте. Ситуація змінилася в той спосіб, що ви не вмерли, а, навпаки, повернулися до життя. Чи охота вам повертатися назад до смерти?

Андрій зціпив зуби, щоб не пальнути якусь гістичну дурницю (думав про Катерину), й мовчав, розглядався по кімнаті. Це була та сама кімната, де вони вперше познайомилися з Донцем. Це його — Донцева — кімната, його «лябораторія», його ланка в великому конвасрі розбирання людських душ. Така сама, як і кімната Сергєєва. Таке саме млинове решето, такі самі «меблі», така сама навощена блискуча підлога, і навіть в ту саму сторону виходить вікно.

— Ех, ви, — посміхнувся презирливо Донець. — Героя з себе строїте. Революціонера... Наївний, і смішний, і жалюгідний романтик!.. Ну, стройте, стройте... Бавтесь витівками... Але голос у вас все таки тремтить! — останнє відзначив Донець із злорадством, по тому махнув рукою й пішов до столу. Сів, розгорнув грубу зелену течку й заглибився в неї, — заглибився демонстративно, із значущою міною, — переглядав щось, перед тим як «починати». Андрій дивився на Донцеву міну й презирливо, з почуттям якоїсь радості кривив обличчя:

«Дивись, дивись! А тобі й в голову не приходять, що половина твоїх таємниць, розрахованих на те, щоб мене провокувати й розпинати мою душу, вже втратили силу! Що одна ваша провокація розшифрована! Розшифрована! І ваш таємний ланцюг в однім

місці перервався! І що цієї одної розшифрованої деталі досить, щоб вся решта нагромадженого там сміття теж втратила силу, розбившись об те, що розшифроване... Об Катрині божевілля!» — при цьому Андрій стиснув зуби, аж набрякли йому щелепи, взялись моргулями.

Донець швидко підвів голову й перехопив Андрієву посмішку й зціплені зуби:

— Чому ви так по-мефістофельські посміхаєтесь?

— Та... Груба течка...

— А, груба, груба...

— Може б, ви мені таки дали з нею познайомитись... згідно закону? — посміхнувся

Андрій вже інакше.

— Навіщо? Ви ж сказали, що це купа сміття... Ви пригадуєте?

— Очевидно. Але і в смітті може бути «перлове зерно».

— Гм... Авжеж... Як для кого... Для нас — це, брат, взагалі суцільна діядема...

Тільки, якщо ми покладемо цю діядему на вашу голову, то голова не витримає, шия вломиться (іронічна посмішка). А тому вам не треба цю діядему дивитись... Ще не прийшов час ломати шию... А як час прийде — тоді ми її покладемо вам на голову. Можете бути певні. (Тут Донець помітив таку саму іронічну посмішку, як і в себе, на Андрієвому обличчі). Чого ви посміхаєтесь?

— Мені подобається ця ювелірна розмова, тільки вона, здається, має занадто багато гіпербол.

— Тобто? Чи не хочете ви сказати, що ви лишаєтесь при своїй думці, цебто щодо купи сміття?

Андрій зідхнув:

— Цілком можливо...

— Гм... — після цього «гм» Донець прикусив губу, а тоді раптом розреготався з невідомої причини. Урвавши сміх, процідив крізь зуби, не то зі співчуттям (як до людини, що з'їхала з глузду), не то з вибачливою іронією і в той же час із самозадоволенням: — «Ех, ти!..» і занурився в папери. Він явно грав на нервах і робив відповідну моральну приправку своїй жертві, знаючи, що її зір і нерви прип'яті до цієї течки. Йому треба, щоб нерви нап'ялись, щоб серце божевільне стискалося, щоб відчай невідомости стрясав тією жертвою. О, він це добре знав! Він тоді, в тройниках, так добре зіграв саме цим... Лиш не знав, що сталося випадково потім. І саме тому тепер «приправка» на Андрія не діяла так, як то думав Донець, а сам цей Донець, цей дуб, цей самовпевнений красень був смішний, удаючи таємничого Пінкертона, потрапивши в фальшиву ситуацію. Аж Андрієві хотілося його — все таки козацького сина — з тієї ситуації дурної вирятувати, сказати, що покинь клеїти дурня, покинь удавати таємничість, бо все відомо, давай грати у відкриту. Карти на стіл! Але Андрій мовчав. Відрух відрухом, а свідомість свідомістю. Свідомість стверджувала велику Андрієву перевагу над слідчим і що принаймні перша фаза отого «починаймо» буде на хибній дорозі, даючи змогу спокійно протистояти в той час, як слідчий думатиме, що він завдає жертві великих моральних мук, — слідчий буде грати битим козирем. І тому Андрій мовчав, давши змогу Донцеві спокійно грати «справою». Там ще прищіплена друга половина Андрієвого серця і, може, на смерть, може, навіки,

але слідчий про те не знає, інакше б він не викладав тоді аркушики, підписані Катериною, як найбільший козир. Логічно це й мусіло б бути так в уяві кожного. Адже зрада коханої — це найтяжча річ, а в руках слідчих — наймогутніший аргумент. За цим мусіли йти інші всі аргументи. Це ключ до розмикання найтвердіших душ і сердець, таран для ломання найбільших мурів людської затятости. Цей таран зломаний, а Донець навіть не догадується. Не тільки зломаний, а більше того — обернений навпаки, став тараном для ломання Андрієм муру грандіозної провокації, яким його хочуть роздавити. Став цементом, що споїв Андрієву, вже було розломану, душу. Андрій думав над цим, посміхався й дивився на Донця. Потім сховав посмішку. Дивився байдуже й чекав. Донець зиркав на нього й знову занурювався в справу, перевіряв, чи Андрій дивиться, чи стежить за ним.

Андрій стежить за ним. Дивиться на течку й думає, що прийде хвилина (а напевно ж прийде, рано чи пізно!) і він розриє ту «купу сміття», перегляне її і все побачить. Від цієї думки він хвилювався трохи. Ах, що б він дав, аби її всю проглянути! Та й щоб побачити, до чого вони змусили нещасну Катрю, що вони з неї видушили. А видушили щось... Те все не має значіння, але все ж таки. Щоб принаймні знати, якщо судилося колись, за що і в кого питати покути, за що й кому й скільки готувати відплати. А головне, в тій папці є щось таке...

Почуваючи, що він починає хвилюватись, Андрій переводить очі (щоб не бачив слідчий) на стіни. Потім його зір приковує якась купа книжок за столом, у кутку біля Донця.

«Чорт!! Це ж його книги! Це все його книги». — Андрій впізнає по корінцях, по деяких обкладинках (таких знайомих, таких до болю знайомих!) свої книжки й здогадується, що це ж вони були вмістимим того лантуха, який тоді сурганив з такою натугою Рибалко. По серцю перебігає холодок. Очевидно, вони того ж вечора були знову у матері й забрали його бібліотеку й його архіви, що зберігалися вдома і що були вціліли після першого арешту (в перший арешт вони забрали тільки те, що було в його квартирі в Будинку авіаторів!). Але холодок перебіг не від шкоди за книжками, а від іншого. Вони забрали не всю бібліотечку (вся не влізла б у лантух), і не було рації всю її забирати. Вони забрали книги на вибір, — потрібні й корисні з погляду НКВД. А тими корисними книгами, безперечно, є тільки книги, даровані друзями й товаришами «на спомин», з відповідними написами. Будинок авіаторів стояв поруч з будинком письменників «СЛОВО», там було багато знайомих, і приятелів, і добрих товаришів. Друзі й товариші дарили книги й за звичкою підписували їх, дарячи. Будинок «Слово» давно перетворився в «Крематорій» — так його прозвали за нещадні й систематичні арешти письменників, мистців та науковців, — мешканці його здебільшого «вимандрували» на той світ або на північ, але багато ще лишилося й живих і цілих. І от в цій купі книг багато власноручних написів (присвят) тих живих і цілих, крім написів тих, кого вже немає, хто сидить, а чи пиляє ліс ("грає на баяні" десь під полярним колом), а чи лежить в землі. Багато написів — документальних стверджень про приязнь і дружбу з усіма тими мертвими й живими. І от від цього останнього по серцю йде холодок.

Впіймавши Андріїв погляд, Донець подивився на книги, а потім на Андрія, оскирився:

— Впізнаєш?

— Так...

— Ну й що ти скажеш?

— То не всі...

— А певно, що не всі... Але й цих досить... — по тих словах Донець взяв одну книгу в руки, другу... Спершу він взяв Гр. Косинки збірку «Оповідань» в червоній, обкладинці, відгорнув обкладинку й на титулі прочитав іронічно: «Галло! Є ще порох в порохівницях! Всьо више, і више, і више!» Посміхнувся, кинув. Потім взяв Хвильового «Сині етюди» — кинув... Потім взяв О. Близька збірку поезій з екстравагантним написом, в якому відбилася вся буйна комсомольська душа поета... кинув. Ще взяв кілька книг і так само кинув — всі, кого він випадково брав у руки, вже не існували або були на каторзі — малий навар для слідчого. Єдине, для чого вони, ці книги загиблих, придатні ще — це правити за документ, речевий доказ тісного зв'язку Андрієвого з прославленими «ворогами народу». А це все таки для слідчого скарб. Для Андрія ж це мусить бути доказом, що документальні дані проти нього все громадяться й громадяться. Але серед тих книг є багато таких, які змушують серце Андрієве особливо стискатись, — подарунки ще живих. В руках цих слідчих з того всього можна «наломати великих дров»...

Кинувши останню книжку, яку брав до рук, Донець подивився на Андрія й зіронізував:

— «Всьо више і више!» Так-ак... Щось ви високо літаєте, але занадто низько сідаєте.

Андрій посміхнувся:

— Бачу, що ви теж авіатор. Чудесно. То ж... навіть Чкалов не міг би сісти на небі...

Донець спалахнув. Андріїв спокій, опанованість і душевна рівновага бісили його, але він тримався. Та остання фраза зірвала — він раптом вибухнув, як бомба:

— Ах ти-ж-ж!.. Чортова кукла!! — і кинув геть зелену течку, потім шарпнув її знову, вийняв з неї протокол Велікіна й Сергєєва — непідписаний протокол, вислід всього попереднього слідства — й рішучим жестом поклав його на стіл.

І почав кричати. Але крик його чомусь Андрія не лякав. Утерті, шабльонові фрази про «роздавлювання» тощо вже не діяли так на психіку, як перше, хоч він і знав, що за цим криком, за цими всіма обіцянками напевно будуть і відповідні діла, що вони не марні. Тим більше, мабуть, не марно кричить цей «син козачий». Проте покищо це скидалося на роблення шуму в стилі, як то робив Сергєєв тієї пам'ятної ночі. Не знає Андрій, чому, але йому так здавалося. А Донець кричав, викотивши свої і так енергійні очі. Він вимагав підписання протоколу «по хорошому» і вимагав додаткових зізнань, «щиросердних зізнань». Гарантував йому, що він протокола підпише і зізнання дасть неодмінно. Лише не однаково буде, чи ті зізнання будуть дані по-хорошому, а чи його змусять. Виставляв доводи, наскільки йому вигідніше підписати протокол і дати зізнання добровільно. Та все погрожував.

Все це було примітивно і страшенно банально, й Андрій починав розчаровуватися в Донцеві, в цьому «геніяльному слідчому», як він його був уявив. Велич і таємничість

цього блискучого діяча інквізиції буденніла. Те саме, все те саме, плескато й збито, нудно, противно. А Донець погрожував і не квапився від слів переходити до діла. Мабуть, він і не перейде, думав Андрій, бо що може він ще застосувати, крім того, що Андрій спізнав? Не схоче ж він компромітуватись, як епігон тієї дубини — Велікіна?! А поза тим... Здається, вже злостивий геній не міг більше нічого вигадати. Можливо, й Донець це знав і не міг зважитися, до чого йому вдатись такого, щоб всі обіцянки враз здійснились. Але, мабуть, він і про те прекрасно знав, що все, що спізнав Андрій, все таки достатньо страшне, особливо страшна перспектива його повторення, — не треба бути аж таким пильним, щоб проглянути це, щоб вловити це під машкарою Андрієвого зовнішнього спокою й бравади.

Проте Донець, мабуть, найменше думав над цим. Він щось має своє на меті. Наприклад, він ні разу не натякнув прямо на Катерину попри всі сподівання Андрієви. Не натякнув і на братів. Він кричав так, взагалі, весь час натискаючи на те головне — щоб Андрій «не загинув по-дурному». Дбає, бач, за Андрієве дорогоцінне життя.

Накричавшись, Донець перейшов до іронії. Але спершу він замовк, закурив, посопів як роздрочений бугай, а тоді вп'явся в Андрія примруженими очима і почав без слів про себе з презирливою іронією мгикати, так, ніби зсередини проривається йому гомеричний регіт, а він його стримує і лиш стинається самим обличчям. Сміх глузливий, наснажений презирством і зневагою, був написаний на тім обличчі й на скривлених устах. Помгикавши, нарешті Донець процідив з безподібним співчуттям, як до безнадійно хорого:

— Гер-роя з себе строїш!.. Революціонера!.. Наївний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. Смішний фантаст... А я реаліст! Зрозумів? Ні чорта ти не зрозумів! Ти «льотчик», фантазер, в хмарах літаєш... «Все вище і вище!» В поетичних емпіреях! В етері... А я, брат, реаліст!..

Такий вступ Андрієві сподобався. Це вже не дурний крик, а закривлялося, либонь, на сяку-таку людську розмову. Андрій єхидно зідхнув, підбадьорюючи.

— Єхидствуєш? Що ти маньяк, про те я тобі вже говорив, якщо пригадуєш. Чи ні-чорта не пригадуєш? Позаскакували вже клепки! Так, ти маньяк. Але біда не в цім, а біда в тім, що ти наївний і жалюгідний романтик...

— Це ви те ж вже говорили, якщо пригадуєте... — мляво вставив Андрій.

— Так, я це говорив, чорт би тебе побрав! І повторюю, — смішний і жалюгідний романтик, з якоюсь ідеєю-фікс. Я тебе зразу розкусив (при цьому Донець заскалив око). Але час романтики минув. Час «героїв» і «мучеників святих» теж минув. Не дешевою «героїкою» творяться великі діла. Зрозумів? Ні чорта ти не зрозумієш взагалі. Ручусь. Не пусканням «героїчного» пилу досягається великої мети. Але яку там у чорта ти можеш мати мету?! Та ще велику!.. Єрунда все, вся там твоя мета чи не мета. Повзуни ніколи не творять історії...

— Слушно... (мелянхолійна вставка).

— Іменно. Сам згоджуєшся. А я, брат, реаліст. Я маю більшу ідею, ніж ти (при цих словах Донець аж подався наперед) — я маю більшу ідею!.. Зрозумів? І тому моя, і взагалі наша, буде горою... Горою!..

Говорючи, Донець весь час пильно, занадто пильно, дивився Андрієві в обличчя, здається, намагався не пропустити жадного поруху м'язка, намагався проглянути його наскрізь. Андрій нашорошився. Щось цей демон у блискучій уніформі не такий простий. Старе вражіння (від першої зустрічі) знову повернулося, — о, не такий простий. Куди це він гне, за чим він полює? А Донець пильно дивився в обличчя, здавалося, не моргаючи, і вів далі, карбуючи слова. Але які слова!

— Ти казав, що життя погане... Ти не казав цього? Ну, чорт з ним, хтось інший казав. Казав, що життя погане. Авжеж погане, до сліз погане! Але тому воно й погане, що забагато дрянні розвелось замість людей! Забагато мотлоху, замість людей. Як не слимак, то так міщух і підлабузник, як не ганебний боягуз, то так який-небудь віршомаз, романтик, ні, романтизований міщух!..

Андрій здивувався і ще більше нашорошився. А-а, бач, куди гне! Розмикає з іншого боку. Підіграє. Іч ти. Але тон Донця рішуче збивав з пантелику. Той тон ліз в саму душу. Ні, якщо він актор, то геніальний, чорт! А Донець, кривлячись з несамовитою відразою й огидою:

— Ха!.. Єрої!.. Життя погане... А погане!.. От вас там сидить по камерах сотнями людей, а (тут Донець подався наперед, викотив очі й замерехкотів ними) — чи хоч один пробував або бодай хоче пробувати підпиляти ґрати, зломати двері, вбити вартового?! Чи хоч один?! Ну, кажи, хоч один?

«Дешево», — подумав Андрій.

— Жаден! — мерехкотів очима Донець, не звернувши уваги на Андрієві відрух або, може, не вловивши його. — Напевно, ніхто навіть думки цієї не може припустити! Ажи?.. Повстанці називаєтесь. Повс-анці ви! (Тут Донець вставив іншу літеру замість т)). Мотлох! «Романтики»!.. Жаби чортові! І ось саме тому «життя погане». І ось саме тому вас треба муштрувати, нищити, душити, мучити... Муштрувати!!.. Аж поки ви всі, чортові жаби, почнете пиляти ґрати або вбивати вартових!.. Га?

Андрій, оглушений всією тирадою, спантелечений, надзвичайно нашорошений, мовчав. Дивився в несамовиті Донцеві очі, дивився, як він прями ними, шалено намагався зорієнтуватися, що це все значить? Як він має тут поводитись? Як це все розшифрувати? Дивна одна думка різонула раптом мізок дивовижним припущенням: «А що, як все те, що він говорить, треба розуміти прямо, буквально? Тоді?» Від того припущення робилося гаряче. Але не може бути! Ну-ну, не будь ідіотом. Провокує, чорт банькатий. І тут же інша цікава думка: — «От він говорить несусвітні речі, але спробуй вловити грань, де кінчається провокація, а починається драма. Становище слідчого дозволяє переставляти думки — ті самі думки! — в яким завгодно пляні». А Донець вів своєї, очевидно, тішачись, що так розчухнув Андрія, збив з пантелику:

— Повс...анці ви!! Вас там сотні в кожній камері і часом двері не закриваються, я знаю ж, але ніхто не наслідиться навіть переступити поріг... Жаби! Равлики чортові!.. А де вже вам пиляти ґрати!!

Андрій (думав одно, а сказав зумисне інше):

— Навіщо? Треба бути дурнем, щоб пиляти ґрати... Для чого? Щоб стрибнути вниз головою, з п'ятого поверху? Це можна зробити й на сходах... Чи щоб дістати кулю в лоба, тільки-но висунувшись у вікно?..

— От-от-от! Ха-ха-ха!.. Герої! А ми от, большевики, не боялися пиляти ґрати й стрибати на багнети... Вбивати варту... Читав у книгах, не бійсь, про Халтурина, Засуліч?! Отож...

«Ми, большевики... Халтурина записав у большевики! Засуліч!... Чи ти ба!» Андрій дивився на зовсім молоде обличчя слідчого, якому в часи, коли існували ще хоч якісь «царські тюрми», було не більше десяти років, дивився й іронічно думав: «Большевики... Ах ти ж артист!.. Тепер ясно... Грає, щоб «розколоти», спровокувати, «купити». Добрий артист! Провокатор чортів! Та ж, якщо на тобі така гарна уніформа, то, напевно, за неї дана добра гарантія».

Тим часом Донець, відкинувшись на спинку крісла, презирливо цідив:

— Ви не знаєте й ніколи не знатимете, що таке ідея й що таке героїзм. Дрібні міщуцькі ворони, що так літають просто... Герої... Вас треба переробляти, весь той мотлох, що зветься «людьми» і через яких світ к чортовій матері запаскудився, переробляти!.. І мучити!.. Ха-ха-ха!.. Доки ви не навчитесь дечому... І я от тебе буду мучити... (Донець враз подався наперед і карбував злісно, глузливо, двозначно, провокаційно. — Я буду тебе мучити, доки ти не почнеш з божевільного відчаю — бодай з відчаю, як не з героїзму — нарешті підпилювати ґрати!! Зрозумів? Ха-ха-ха!.. І я маю на те право, бо... Бо я маю більшу, ніж ти, ідею! Ха-ха-ха!.. Що тебе знищу й тисячу таких, як ти, — мало жалю...

.....

«Він має ідею? Яку він має ідею? Блеф. З великою ідеєю тут не орудують палками...»

Однак Андрієві ніби хтось забив кілка в душу. А Донець після такої знаменитої прелюдії, поставивши кілька провокаційних запитань і не діставши відповіді, категорично запропонував «роззброїтись» перед ним. А коли з того «роззброєння» нічого не вийшло, взявся своєю «велику ідею» чи, вірніше, в ім'я своєї «великої ідеї» орудувати всіма «не великими» засобами Великіна та Сергєєва. Він взявся до діла так, як і обіцяв, по-своєму. Ті всі засоби, якими орудували інші, набирали в руках Донця іншого значіння, більшого ефекту. Він мучив. А мучачи, все добивався «дружби», з чого почав був взагалі своє слідство. Він докоряв Андрієві половинчастістю, угодовством, підлим дворушництвом, боягузством, мрійництвом, підлим невмінням стати вище страху і т. п. І все те двозмислово, і все те провокаційно... І, мучачи, був він нещадний, так, ніби мордував справді нікчемного слимака, керуючись безмежною зненавистю. Часами Андрієві здавалося, що він його мучить справді за те, що вважає за підлого міщуха, зятяту нікчемність, за безмежного боягуза, не здібного на якусь акцію, а не для того, щоб підписувати протокол. Але де далі все більше переконувався, що Донець — звичайний садист і провокатор, а те «щось нерозшифроване» — це метода. І що з тією самою проклятою методою Донець робив з нього ганчірку, все більше підпорядковуючи своїй волі. Так, завдяки їй, тій проклятій методі, Андрій з жахом відчуває, що ще трохи й те,

чого не могли і ніколи не зможуть досягти Сергєєви й Великіни, Донець досягне дуже легко.

Це було страшним, і Андрій кидався душею, шукаючи порятунку. Він мусить з цього вирятуватися, мусить видертися з цих проклятих, таких брачких лабет. Він мусить позбавитися цього слідчого, інакше він пропав. А головне — пропаде багато інших... Вони загинуть так, як от Катерина... Може, то цей самий Донець довів її до божевілля!.. Він мусить його позбавитись. А так само мусить розшифрувати цього варвара, що так пишається своїм «козацьким родом».

В «брехалівці», куди Андрія вкидано після допитів, він випадково зустрів людину — вчителя з того самого містечка, з якого походив Донець. Розговорилися, подружили, бо мали чимало спільних знайомих серед колишніх студентів — мешканців «Гіганта». Але це виявилось потім. Спершу вчитель підійшов до Андрія, взнавши звідкілясь, що його слідчий — Донець. Може, Андрій вигляд, оформлюваний Донцем, може, що інше штовхнуло вчителя на зближення, але вони подружили. Після ознайомлення вчитель розповів Андрієві, хто такий Донець, звідки він, яке його минуле. З характеристики земляка виходило, що Донець насамперед «досить таки темна особа» щодо свого нутра, але «спритний кар'єрист». Це — на вчителеву думку. Андрій випитував його геть про всі подробиці з Донцевого життя, випитував пильно й по кілька разів. А подробиці Донцевого життя вчитель знав геть усі, бо були вони колись приятелями, разом навіть колись «в гречку стрибали», вчащаючи до просвіти, ще як були зеленими юнаками. Розповів про Донцеву кар'єру в комсомолі й в партії, про всі його «додатні» й «від'ємні» знайомства, навіть про його коханок та про різні романтичні походеньки... Андрій розпитував та добре все запам'ятовував, сам ще не знаючи, для чого це йому. Так, просто цікаво... Потім з того зродився плян. Божевільний плян. Він зродився несподівано зі спогаду про «вербовку», й її магічну силу, та про коридорних наглядачів, що з хамів обертаються в янголів. А що як «завербувати», га?

Трагізм і безвихідність становища штовхали саме в цей бік.

«Завербувати»! І тим зробити два великих діла: поперше, позбутися рафінованого ката, а друге — переставити «загадкового» Донця в нову, зовсім не загадкову площину, де він зможе ділом довести, як то вони, «большевики», справді пиляють грати. Це цікаво... Однак Андрій не знав, чи він той плян здійснить, хоч він і засів у душі, як останній засіб порятунку.

Це сталося зовсім несподівано й майже поза Андрієвою волею. Це сталося в момент глибокого відчаю, коли людина вже не володіє собою й не відповідає за свої вчинки, коли наступ і мордування дійшли кульмінаційної точки, за якою йшла безодня — безодня падіння, іменована «розколенням». О, він навіть не передбачав, що повторення вже раз пройденого — понад людські сили навіть найзатятіших і найтвердіших, що це понад його сили. Запорізький кулак Донця і його чортячий сприт та енергія добивали Андрія фізично й морально... В цім моменті до кімнати зайшов Фрей і з ним ще якийсь більший начальник. Це було десь після півночі, коли Андрій млів на своєму стільці, обливаючись потом і хлипаючи від нападів гістерії.

Фрей і його супутник зайшли саме в тій хвилі, коли Андрій висловлював божевільну думку, викликану відчаєм, про те, що Донець його роздавить, але саме цим він доведе, що він не козацького роду, а навпаки, — що з них двох ренегат, і мерзотник, і дворушник він, Донець... На половині цієї досить двозначної й підозрілої на перший погляд фрази й зайшло начальство. Фрей нашорошився. Старший начальник теж. Уявили, що тут відбувається щось цікаве.

Фрей подивився пильно на Донця, а потім наставився на Андрія, тонко посміхнувся:

— А-а... Ви знайомі!.. Ви знайомі?

Мовчанка.

Життя складається з випадків, що часом спричинюють колосальні катастрофи. Маленький випадок, коли він випадає з низкою сприятливих передумов, може спричинити дуже багато. Таким випадком був несподіваний прихід гостей на самім цікавім місці випадкової фрази, і тепер від цього узалежнено дещо зовсім не передбачене ніким з цих начальників і навіть самим Андрієм.

На повторене запитання Фрея Андрій в якомусь одчайдушному відрухові ствердив, що вони дійсно знайомі. А чому б Донцеві не бути знайомим з таким страшним «ворогом народу», як Андрій?!

І це вирішило всю справу, бо ж самого лише знайомства з Андрієм та замовчування цього факту досить, щоб зломати кар'єру кому завгодно.

.....

Андрій не пам'ятає, що він в безпам'ятстві, в нападі крайнього відчаю говорив, що він відповідав на Фреєви єхидні запитання й які саме ті запитання були. Пам'ятає лише, що він плыв за течією і зумисне не хотів їй протистояти, режисером же був Фрей з властивою йому чекістською «бдітєльностью», та «проникливістю», та недовірою до всіх, хто ще не сидить в цій тюрмі. В кожному разі вся Андрієва докладна обізнаність з Донцем була використана випадком з найбільшим ефектом.

Скінчилося все тим, що, сам не зчувшись як, Андрій «завербував» Донця. Завербував він його, як «керівника справжньої», а не тієї, що йому закидають, «контрреволюційної організації». Він завербував його, як свого «шефа й повелителя», що тепер б'є його й мучить, щоб мовчав.

Звідки було Андрієві знати, що цілим НКВД саме трясла епідемія взаємнедовіри й що, власне, це перерішило всю справу.

Фінал всієї сцени був такий:

В обличчю непередбаченої, але видимої катастрофи Донець стояв за столом і розгублено та нервово мняв цигарку. Він весь мінився під пильними поглядами начальства. На чолі йому виступив рясний піт, він втрачав панування над собою, побачивши раптом перед собою прірву, в яку має летіти очертотом. О, він добре знав цю систему! Знав, як легко в ній заплутатись і як мало для того треба, але як тяжко виплутуватись! Все таки жахлива річ «вербовка». Донець спробував щось крикнути, що це диявольський ворожий хід й ще щось в тім роді... Тут начальник його заспокоїв, посміхаючись:

— Тихше, тихше, товаришу Донець. Не хвилюйтесь. Йдіть краще на хвилинку сюди, ми його як слід допитаємо.

Донець рішуче ступив зза столу на серед кімнати. В цей час Фрей зайшов за стіл і забрав із шухляди Донцевого револьвера.

.....

Андрія відправили назад до камери. Голова йому розсідалася від болю й від виру думок і почуттів, і найгострішим з них було почуття чогось паскудного. Ще не усвідомленого до кінця, але безмежно паскудного.

«Ось так виглядає мерзость!»

Але над цим кружляла рябцем злорадна думка, не даючи тому почуттю розгорнутись, довбала його:

«Нічого, нічого!.. Хто підняв палку, нехай спробує її на собі!.. Нехай спробує її на собі!»

Але хто ж з них тепер козацького роду, га?

Другого дня Фрей викликав Андрія в справі Донця, з чого Андрій зрозумів, що Донець «сидить» і має нагоду пиляти ґрати, а ще зрозумів, що він таки позбувся найстрашнішого слідчого. Але на будьякі Фреєви запитання відповідати Андрій відмовився категорично. Це справа Донця!.. Тепер прийшла черга Донцеві відповідати. Прийшла черга доводити, як то вони, «большевики», вміють пиляти ґрати та обстоювати свою честь. Нехай він тепер доводить, чого він вартий з усім своїм гонором та чортячим підступством. Який то він «син козачий».

На всі запитання Фрея Андрій не відповідав під претекстом, що він «мусить подумати».

Гаразд. Йому дають час подумати.

Після цього Андрія відправили назад... Але не до «брехалівки», а на Холодну гору. З цього було ясно, що в його особистій справі конваєр став, і став він не так через зміну ситуації, як через брак слідчого. Тепер от того слідчого будуть підшукувати, відповідного калібром. Що ж до ситуації... Паскудна та ситуація витворилась. Чи не занадто він з одчаю й безтямного розпачу загнув з тим Донцем? Ні, не занадто. Зрештою, хто загнув, той може й розігнути. Але... Він хвалився «кращою й сильнішою ідеєю». Гаразд. «Сильніша» ідея потребує й «сильнішої» проби і вона від того тільки виграє... Якщо вона є.

II

На своє здивування й втіху, в камері 12-й Андрій несподівано переконався, що він не зробив ніякого відкриття Америки вибриком з тим Донцем. В час його відсутності в камері сталася подія, яка тепер потішає цілу громаду, потішає несамовито. А хіба це не потіха?.. Сидів у камері такий тихий і смутний юнак, Сокіл на прізвище. Ніхто не знав, у чому суть його справи, лиш всі знали, що він проходив тяжку пробу на слідстві та що був він секретарем В... райпарткому. А ще знали, що він якось особливо тяжко «розколовся» і тепер чекав на етап, бо діло нібито пішло на ОСО. А може, прийде й розстріл — це, як гра в лютерію. Діло могло піти й на трибунал. І от одного дня до камери ч. 12 вкинуто нову

людину, в подертій і заяложеній військовій уніформі, змучену, видно, дуже й довго мордовану... Ця людина була досить відомим грізним слідчим Криворучком. Вона зустрілася з Соколом і відбулася приголомшуюча сцена на очах всієї камери.

Криворучко, ставши перед Соколом, заплакав і проговорив з трагічним докором:

— Гриша! Навіщо ж ти так з р о б и в?.. У мене ж дружина й дітки...

Сокіл визвірився:

— А у мене хіба нема?!

— І бідолашна мати.

— А у мене хіба нема?!!

— Мене так мучили...

— А мене хіба ні?!! А-а-а... Цить! Цить! Гад!

— Гриша!..

— Цить, гад!! Поїдемо разом ще й не такого хлистати... Разом, разом, Коля! Разом... Якщо тебе ще не втоплять в параші...

Що ж виявилось?

Гриша й Коля були колись добрими товаришами дитинства. Дружили — водою не розлити. Разом виростали, разом до школи ходили, разом в революцію жовтоблакитний прапор підіймали над рідним містом, чіпляли його на «Нардомі», над просвітою, разом до дівчат залицялись. Разом потім через комсомол шлях пробивали. Потім шляхи розійшлися... Зустрілися вони в НКВД: Гриша в ролі арештанта, «петлюрівського прихвостня», а Коля в ролі грізного слідчого, ще й начальника відділу. Зустрілися — один одного «не впізнали». Власне, «не впізнав» Коля свого друга. А Гриша впізнав і... тим було для нього гірше. Криворучко був особливо твердий, і непримиренний, і особливо жорстокий з Соколом, щоб нікому й в голову не могло прийти, що вони були будь-коли знайомі, а тим більше товаришували. Коли Сокіл почав у хвилини відчаю нагадувати про колишню дружбу, апелюючи до людської совісти свого слідчого в ім'я їхнього дитинства й такого прекрасного товаришування, Криворучко мордував Сокола несамовито, вибиваючи будь-які спогади з голови палкою, спростовуючи їхнє знайомство. Того знайомства ніколи не було! ніколи! І бути не могло!!! Серед «ворогів народу» в Криворучка ніколи не було й не могло бути знайомства! Такі от специфічні умови зробили Соколову чашу особливо гіркою, а перспективу безвиглядною. Він довго мучився, мучився фізично й морально, аж поки терпець йому не урвався. Тоді він «завербував» свого слідчого, свого колишнього друга дитинства. Він завербував його, керований страшною злобою та лютою жадобою відплати. Для цього йому досить було навести в присутності вищого начальства кілька фактів і підперти їх аргументами, й Криворучкова пісня була проспівана. А аргументів Сокіл мав досить. Гробив себе, але угробив і Криворучка. З грізного слідчого Криворучко опинився в ролі арештанта окремої категорії, до якої належали всі «викриті» співробітники НКВД, й його так бито, що м'ясо відвалювалося від костей після «великого конваєра». «Розколовши», Криворучка нарешті вкинули до Холодногорської тюрми, де він випадково потрапив до камери ч. І2, ніби зумисне доля хотіла звести їх до купи — двох друзів дитинства. І тепер камера мала

потіху. Староста примістив Криворучка поруч із Соколом, і вони сиділи насурмлені — два зятяних вороги. Криворучко поглядав на Сокола, й його очі бралися сльозами.

— Навіщо, ах, навіщо ти це зробив?!

— Цить! — визвірявся Сокіл, а тоді саркастично потішав: — Нічого... Не хвилюйся, Коля! Поїдемо на Колиму, а може, на північний бігун... Будемо разом ведмедів ловити, так, як колись разом ловили бедриків... Пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як ми разом чіпляли жовтоблакитний прапор?.. А як на фронт виступали?.. А!? Пригадуєш? Отак разом і до смерти... Гарно буде...

— Гриша!.. Я ж ні в чому невинен...

— А я винен?!!

— Я не винен, що тебе так...

— А я винен, що ти мене т а к!... Га?! Сиди-сиди, Коля! Сиди... Сиди, товаришочку мій дорогий... Сиди, чортів сину!! Гад ти, Коля! Сиди...

Камера заходила від реготу.

Минув час — і ситуація змінилася. Коля вже не докоряв Грицеві, він остаточно примирився зі своїм становищем і акліматизувався в камері, нічим не відріжняючись від інших. Ніякого слідчого Криворучка вже не було, а був звичайний в'язень, такий, як і всі, урівняний долею з усіма іншими, причісаний під одну спільну гребінку, з однаковим шматочком місця на підлозі, однаковою пайкою й з однаковісінькою перспективою. І в Сокола висяк весь його гнів, бо було ясно, що обидва вони були іграшкою в чужих нещадних руках, в лабетах чужої жорстокої системи. Смуга докорів і взаємного словесного мордування минула. І тепер от вони сидять поруч — закадичні друзі, як і колись, — і чекають покірно, з фаталістичною байдужістю спільних мандрів у невідоме. Ось Коля, латаючи штани, зідхає мелянхолійно й звертається до Сокола:

— Гриша... А давай тієї, що, пам'ятаєш?.. На Пслі... Пам'ятаєш?

І Гриша починає тієї, що вони колись співали на Пслі:

«Та й понад нашим яром пшениченька ланом,

Горою овес...»

Латаючи штани, вони розміряне співали розлогої степової пісні, співали по-парубоцьки, дружно, надзвичайно узгіднено, — і, слухаючи їх, нікому б не могло прийти в голову, що ще недавно один так мордував другого, а другий так клекотів сатанинським гнівом і злобою на першого.

Дивлячись на них, Андрієві було не так прикро згадувати про те, що він устругнув зі своїм «сином козачим», грізним Донцем.

Після повороту Андрій знову зайняв своє місце в «президії», в кутку біля Миколи й Руденка. Штурмана вже не було — його десь забрали й не повертали більше. Зате в кутку був Андрійв джура — Санько Печенізький, чому Андрій зрадив, а ще більше зрадив Санько такий зустрічі. З штрафної камери Санька перевели сюди тоді, як їх усіх розводили, а тут він зблизився із штурманом, з Миколою й Руденком на тій підставі, що випадково розповів штурманові про Андрія та про камеру ч. 3. З того моменту він не вилазив з кутка, хоч і жив у протилежному кінці камери під столом, разом з камерними «пролетарями». Санько в кутку вчився. Він був досі неписьменний, цей син розкуркулених батьків, і тут з

надзвичайною жадобою, з тремтінням накинувся на науку, звичайно, маскуючи це, як і належить Санькові, в презирливе, іронічне — «від нічого робить». Він вчився арифметики й читати та писати. Вчив його штурман, поки не забрали його геть, і Микола. З приходом Андрія вчителів у Санька збільшилося.

В камері життя текло своїм порядком, тим самим, що й раніше, і що за ним Андрій таки скучив у тій проклятій «брехалівці». Приємно було зануритися у це життя знову. Ні, це не просто життя, а це велике змагання. Це життя людей, що з усієї сили намагаються утриматися на Богом призначеному їм рівні, що на такій маленькій і тісній території, в такому бруді, при такому страшному процесі знеосіблення й нівеляції промудряються жити, як люди. Так, ніби вони складають іспит в своїй масі, до якої межі простягається сфера людської життєздатності, яку напругу може витримати людська душа, доки не зірветься в прірву божевілля. Це великий іспит.

Із змін, які за цей час сталися, поминаючи прибуття багатьох нових людей та вибуття старих, була одна суто зовнішня — впадало в око те, що всі були добре поголені. Причиною цього була організація камерної «власної» голярні. Це було підприємство камерного «пролетаріату», що в пошуках додаткового шматочка хліба від «заможніших», їм на втіху, організував голярню. Справжню голярню. Це була артіль Гловацького й Санька. В ній голили не згірше, аніж в першоклясних голярнях Харкова. Притому ж без технічних засобів, що їх мають голярі всього світу. Тут не було ножиць і не було бритв. Але тут голили клієнтів так само чисто й гарно, як і в усьому світі. За бритви правило скло. Вміло побите на скалки — на вузькі довгасті шматочки (що досягається при допомозі звичайного закаблука, лиш фахово) — воно мало всі властивості бритви. Лиш треба вміло добрати ті шматочки, що мають на зламі гостру бровку, таку виключно тонку й гостру лінію зламу з ідеально гострим жилком. Таким жилком і голилося людину. За браком мила буйну щетину борід, вусів, а хто хотів, то й голів, намочувалося водою, а тоді клієнт зціплював зуби, а голяр обробляв його шматочком скла. Іноді в клієнта текли буйні сльози, але то нічого. Що це важить супроти приємности бути поголеним! Хоч процедура часом і бувала болючою (особливо для тих, хто мав цупку рослинність), зате закінчення було радісним, а найбільш приємним був результат. Тільки голярі й клієнти дуже береглися, щоб підчас операції не всипатися перед наглядачами й перед начальством. Було ніби кілька жахливих трусів — шукали бритов, — але на тім справа й скінчилася. Голярня функціонувала далі. Старики поробилися молодими, а молоді поробилися і зовсім юнаками. Старий Маневич, наприклад, вічно подібний до колючого їжачка, перетворився в студента, такого сухенького, маленького, років на тридцять. Гепнер теж помолодів. Дехто запускав хвацькі вуса, й вони виглядали особливо ефектно при чисто виголеній бороді й щоках. Дехто з молодих запускав борідку. Словом, камера бавилася в культуру ніби на глум всім начальникам і різним альбіносам. Правда, зішкребена щетина оголювала бліді щоки, із зеленаво-синюватим відтінком шкіри, западини, іноді чиряки, підсилювала синці під очима, але то нічого. Все таки це ліпше, аніж вигляд мавп чи борсуків.

Андрій теж поголився в перший же день, зробивши тим надзвичайну втіху Санькові, який, оперуючи склом, мав нагоду ділом довести, який він гарний джура, бо ж хто краще нього може поголити.

Поза тим ніяких інших значних змін.

Андрій захопився лекціями з Саньком... І чим більше заглядав у душу цьому дикунові, тим більше дивувався. Оригінальний цей Санько. Він, як на сповіді, розповів Андрієві «по секрету» всю свою справу і свою біографію. Це Андрієв вчительський авторитет і безмежна довіра до нього розімкнули нарешті Санькову душу. Він йому все, геть все розповів, аж до своїх романтичних пригод включно (а було їх в Санька, тих романтичних пригод, аж одна! Одна за все бурлацьке життя!). Селянський син, дитина дуже порядних і статечних батьків, він за цю порядність відбував разом з тими батьками покуту на далекій Печорі. Потрапив туди ще дитиною. Батьки померли, а Санько втік. Бігав по всій шостій частині земної кулі, бажаючи звідти кудись вибігти. Але куди ти вибіжиш?! Та ще такому темному, неписьменному, заштурханому хлопцеві. Кілька разів сидів у тюрмі. Потім дістав десять років, як кримінальний (за те, що, прибігши до рідного села, комусь там щось зробив, комусь там щось зіпсував, у тих, що так його ошчасливили разом з батьками). Терміну не добув і втік. Проїшов «Крим, і Рим, і Сибір без палки». Був на коні й під конем (здебільшого під конем!), був у вагонах і під вагонами (здебільшого під вагонами!) — бігав, як здичавілий, зацькований пес. Навчився красти і бити в щелепи, не роздумуючи довго, в боротьбі за своє існування. Нарешті приплентався до свого села, на рідне попелище, в наївній вірі, що люди ж мають, нарешті, добре серце, й його пожалують і дадуть бодай якийсь притулок і змогу стати порядним чоловіком, «вийти в люди». Він страшенно хотів учитись. Він хотів стати «порядним чоловіком», а не зацькованим, чорним, як сажа, ззовні й зсередини «суспільним покидьком». Приплентався до села... Але в селі ті, хто мав на совісті його батьків і його сирітство, злякалися його появи й, не вірячи, що з Саньком може дати раду Сов-влада, вирішили самі його зліквідувати. Тоді Санько дістав обрізана й інакше не тинявся по загеттю навколо рідного попелища, як тільки з обрізаном за пасом. Якщо його хотять зліквідувати, то він хоче взяти за це «підходящу ціну». З тим обрізаном нарешті й піймала його місцева міліція при співучасті районного НКВД. І тепер Санькові «пришили» справу вже іншу. Раніше він був кримінальний, а відтепер став політичний. Йому «пришили» терор. А речовий доказ був при Санькові, за пасом!.. І тепер от Санько сидить, як терорист. І то справжній терорист! «Якби я їх тоді зустрів, гадів, — натякає він на тих, що його хотіли знищити, — я б їх вибив до ноги!» Про це Санько заявив і слідчому в наївній вірі, що на світі ще десь існує правда і що та правда на його боці, це мусить бути ясно всім слідчим. Романтична ж пригода Санька зводиться до того, що його полюбила дівчина, така ж, як і він, нещасна, і вони подружилися. Це було дуже коротко. Тепер вона десь лишилася (невідомо де) й має дитину. Санько її вважає за жінку, а її дитину за свого синка і, натикаючись на цю згадку, зворушливо намагається моментально перескочити на якусь іншу тему.

Такий от Санько. Але це ще не весь Санько. Він помалу розкривається перед Андрієм, деталь по деталі, день від дня, виявляючи часом зовсім непередбачені свої риси.

От Санько сидить і, тримаючи списану ієрогліфами гальошу, дивиться в нікуди, про щось мріє... Потім зідхає:

— Миколо Володимировичу! — (це до Миколи) — Коли б уже швидше дробі! Давайте вже вчити дробі!..

— Помалу, помалу, Саньку! Встигнеш.

Але Санькові нетерпеливиться. Йому здається, що навчання посувається дуже поволі, хоч він вчиться ціліснітькі дні і за короткий час доганяє те, що люди добувають роками. Та йому цього мало. Його жадоба збільшується в міру того, як таємниці грамоти розкриваються перед ним. Він баче, що багато втратив у житті, й тепер хоче одним стрибком все догнати. Він хоче бути людиною.

Санько мріє:

— Ех, як я нарешті стану письменним... Та як вивчу всю арифметику, а особливо як вивчу дробі!!

— То й що?

Санько трохи ніяковіє. Він хоче приховати свою душу, що так зрадливо рветься назовні, показуючи його отакого здоровила розмріяним дітлахом. Він думає хвилинку, хмурить брови й серйозно, ніби захоплено, каже:

— Та як влаштуюсь у банку...

— І?

— Та як зроблюся касиром...

— Ну й?..

— Та (Санько хижо повертає очима) — тисяч сорок отак «кирк!» — Це «кирк» Санько робить крізь зуби, якось самою горлянкою й допомагає рукою, показуючи, як то він загребе сорок тисяч... Це виходить дуже картинно, але Санько бреше. Він зовсім не про сорок тисяч думає, це він клеїть дурня, маскуючи свою таку непристойну дитвацьку розмріяність. Всі, хто чув, сміються та додають свої поради, прийнявши Санькову «мрію» за чисту монету, а Санькові цього й треба. Яке кому діло до того, що Санько до болю, до крику хоче бути порядною й розумною, вченою людиною. Це його — Санькова — інтимна справа. Всім іншим до того зась.

Часом Санько задумується без причини, сидить понурий і нічого не каже. Він над чимсь тяжко думає, прислухаючись до гомону в камері. І от одного разу, коли в камері панував смуток, коли найвідчутнішими були розмови та скарги на те, що от «сиджу невинний, потерпаю несправедливо», а на Львова особливо напала психоза мученика й він погойдувався, стоячи, та все зідхав «О, аве, Цезар! морітурі те салютант!», Санько те все слухав і сидів понуро задуманий, Андрій підвів очі на Санькове обличчя. Воно було не то сумне, не то зле. Зустрівшись поглядом з Андрієвими очима, Санько зідхнув. Він прочитав в Андрієвих очах німе запитання й помалу, зі щирим смутком, а водночас із злою іронією промовив:

— Ех, Андрію Яковичу!.. Отак як я подивлюся — виходить, що всі тут сидять безневинно... Тільки ми з вами сидимо правильно, тільки нас двоє, та й то один тьомний, як черевик, та ще отой штурман наш... А інші — безневинно... (Санько рипить зубами) — Сволота!..

Хто «сволота» — невідомо. Але Санько задовольняє Андрієву мовчазну цікавість, продовжуючи химерний хід своєї думки, — химерний і несподіваний:

— Отой он сучий син божитья, що він нічого не зробив, лише сказав, що «жити стало тяжко», та й то не сказав, а просюсюкав тихесенько і зразу ж покаявся. А все ж — посадили... І правильно зробили (визвірився раптом Санько ні до кого)! Правильно зробили! Якщо він тільки й спромігся за все життя лиш тихенько соплю пустити, то його обов'язково треба посадити. І давати «кунді-бунді». Вчити падлеца! Щоб не соплі, а (озирнувся) кулі щоб пускав у хід, та й без промаху. Дурак!..

Павза. Санько, відсапнувшись, веде далі:

— І жінок саджають... «По делу мужа»... Ха! Та за таких «мужів», прости господи, мучити бідних жінок — це аже зовсім!! За таке барахло?! Вони не варті того. І хіба ж ті главоверхи згори не бачать, що вони не варті, що це барахло?!

Помовчавши, Санько закінчив свою тираду вже й зовсім несподіваним ходом думки.

— Ех-хе-хе-хе, — зідхнув Санько раптом з безподібним сарказмом, — ні, таки я бачу, що всі тут сидять правильно, тільки ми потрапили даремно... А я, так і зовсім чортзна чого... Ех, якби мені науки трохи! Біда, що я тьомний, як черевик. Я пішов би в слідчі і з цієї худоби поробив би людей!! Поробив би!..

Андрієві стало раптом страшно. Він згадав Донця, й комашки побігли йому поза шкірою. Яка разюча тотожність в словах його й в словах оцих Санькових! А що як?.. Боже, який же він тоді останній хам і негідник, якщо в душі Донця була хоч половина Санька! Яку безмежну підлість він устругнув.

Від цього Андрій втратив спокій і почувався мерзко-премерзко. Добре, якщо Донець звичайний хам і тільки. А як ні?... Га? То тоді що?.. І Андрій не міг собі вибачити, що так поквапився. Зрештою, треба було його якось інакше б позбутися, аніж ставати на такий шлях. Але знову, як?..

Може, Донець був не вартий стількох дум, може, він звичайний служака, але Андрієва душа повстала проти такого способу розправи з людиною, в якій «може, хоч маленька іскорка є від отакого Санька». Перед тією душею невідступне вставало оте «А що, як ?..»

Після знаменитої Санькової тиради «на політичну тему» та після співставлення її з тим, що чув у кабінеті слідчого, Андрієві починало здаватися, що вся ця сатанинська «фабрика-кухня» не є такою одноцільною й простою, як здається на перший погляд, що скриті пружини в ній ріжнодіючі й страшенно переплутані і годі в тому розібратися. В кожному разі його вибрик з Донцем почав все більше видаватися найганебнішим вчинком всього його життя.

Особливо це вражіння підсилювалося, коли він несподівано зустрівся з Донцем, вже в'язнем. Це сталося приблизно через тиждень. Андрія взяли були на допит і, накрутивши нерви, того ж вечора привезли назад. Раніше ніж відвести в'язня до камери, його тримають якийсь час у тюремній вартівні-канцелярії, де реєструють та виписують ордери на «людішек». Тут за спеціальною загорожею Андрій і чекав з групою таких, як сам, привезених в однім «вороні»... Саме в цім місці часом ломається вся конспірація слідчого

апарату, бо тюремним чиновникам байдуже до всього, вони роблять своє діло, а так як з людьми завізно, то, хто там ще думатиме тут про тонкощі конспірації — «Все одно ж все це піде на мило"! І от за ту загорожу завели другу групу з кількох чоловік. А в тій групі був Донець. Вони зустрілися... Розгніваний перед тим на Раднаркомівській, з накрученими нервами, Андрій забув про недавні викиди сумління й зловтішне посміхнувся, побачивши Донця.

— А-а!.. Ну як? — промовив Андрій саркастично. — Маєш нагоду пиляти ґрати... Будь ласка...

Донець дивився на нього якийсь час мовчки, пильно, а тоді промовив тихо:

— Ех, ти!.. — Але це без злоби, а з якимсь чудним виразом.

Більше вони не встигли нічого один одному сказати, їх розвели, але те «ех, ти!» лишилося на Андрієві, як болючий удар, нерозгаданий докір. І воно ж погасило гнів остаточно й посилило моральну муку — болючі шарпання людського сумління, що боїться підлоти, як власної смерті.

Ці шарпання не покидали Андрія. Серце його було прип'яте до Донцевої постаті та до свого вчинку, заглушаючи все інше.

По телеграфу Андрій довго шукав Донця геть у всім корпусі, поки нарешті таки знайшов. Він був у камері ч. 6, два поверхи нижче, зовсім близько. Андрій делікатно випитував у телеграфіста, як там поводитьсь «чекіст», попередивши про дискретність їхньої розмови та пояснивши, що це його колишній слідчий. Колега з 6-ї камери охоче передавав свої спостереження й про все інформував Андрія. «Чекіст» поводитьсь нормально. Лиш дуже понурий і трохи відчужений, бо ж відомо, як в камерах ставляться до колишніх слідчих та взагалі працівників НКВД або тюрми. Через це Донцева «душа в п'ятах».

«Чи не пиляє він ґрати?» — запитував Андрій, лиш не поясняв, чого він так запитує, тому колега з шостої камери був надзвичайно здивований — що за безглузде запитання? Кому це може прийти в голову пиляти ґрати, коли можна вибігти в двері? Розумніше й позиточніше пиляти цвяшок, роблячи з нього принаймні «господиню». Проте по якомусь часі поінформував, що, хоч Донець і не пиляє ґрати, але має такий вигляд, що напевно про те думає... Але це, може, тому, що боїться розправи.

Як в камерах ставляться до чекістів, відомо і так само відомо, що їх іноді чекає.

Криворучка це не стосується, бо він належить Соколові, й камера щодо нього «умила руки». А от в камеру І2-ту вкинули ще одного чекіста. Це був другий з числа робітників слідчого апарату НКВД, що потрапили за весь час до камери І2-ї. Це був слідчий Барбаров. Коли він прибув до камери, по людському звалищу прокотився зловісний і в той же час тріумфальний рокіт:

«Барбаров!»

Тут-бо сиділо багато його «хрещеників», що ні про що так не мріяли, як про те, аби якось здибатись з Барбаровим поза стінами його «лябораторії». І от вони здибалися.

Кар'єру свою жаску Барбаров зламав на тім, що взяв з жінки одного видатного діяча хабар натурою та ще й грішми, пообіцявши звільнити чоловіка. А так як чоловік уже

був після його — Барбарова — опіки в божевільні, і так як звільняти взагалі було поза компетенцією Барбарова, це з одного боку, а з другого — так як жінка була дуже вродлива й мала добрих друзів у вищих колах і, не дочекавшись звільнення, поскаржилася на вчинок Барбарова кільком соввельможам, зробивши з цього рух, і нарешті — так як в НКВД особливо «дбають за чистоту чекістських рядів», коли неподобства виплівають назовні, — то зоря Барбарова раптом закотилася. Правда, закотилася зрештою й зоря нещасливої жінки (щоб вона, як свідок, не компрометувала, священні «органи») — її посадили до тюрми. Про все це просякнули вісті до камери 12-ї слідом за Барбаровим. Тільки Барбаров увійшов у двері, а вісті про нього по телеграфу. Щодо решти — цебто щодо поведінки Барбарова в zenitі слави — то для цього не треба було ніяких вістей, — в камері сиділи його хрещеники в достатній кількості.

Барбаров інстинктом угадував щось недобре й тому весь час добивався, щоб його перевели куди інде, скажемо, в одиночку. Але ніхто тих його благань не брав до уваги. Можливо, що його спеціально вкинуто до в'язнів (його підшефних) з метою досліджень в двох напрямках: як арештанти люблять своїх «перевихователів» і що їх чекає, та наскільки чекісти типу Барбарова стійкі у взаєминах з масами. А може, для того спеціально, щоб клопітну справу з Барбаровим вичерпати за рахунок енергії «ворогів народу».

Але з Барбаровим повелися дуже культурно, як і личить людям з вищою та середньою освітою. Дуже культурно. Його ніхто й пальцем не чіпав, не чіпав і словом. На нього люди лише поглядали, й від тих поглядів Барбаров втягав голову в плечі. Не в приклад Криворучкові, він не вжився в камеру, не вріс в неї, не акліматизувався, — не було для нього ґрунту. Навіть жиди, його одноплеменці, що їм так властиве почуття расової солідарності, відцуралися Барбарова. В атмосфері вичувалося, що Барбарова чекає якась неприємність, хоч ніхто, здається, нічого не організовував і не готував Барбарову якихось обструкцій. І ніхто йому обструкцій і не робив. Лише одного дня, коли камера (вся камера) мелянхолійно співала «Летіла зозуля», розгойдуючи пісню задумливо й тужно, а частина товпилася коло дверей, приготувавшись до отримання «лавочки», хтось з усієї сили, енергійно постукав у двері:

— Отдельонний!.. Отдельонний! — гукав хтось діловито в щілинку. — Галло! Коридорний!!

Коли загримали засуви, юрба від дверей розпорошилася, так, наче її й не було. Двері відчинилися, й той що викликав, спокійно доклав:

— Чоловік утопився ось... В параші...

— Гм... Як же це він утопився?.. — спитав наглядач досить апатично, оглядаючи ноги, що дійсно стирчали з високої параші. Ті ноги побачила вся камера, але чомусь, за якимось невловимим інстинктивним відрухом, ніхто не підскочив і не кинувся, і не увірвалася журна пісня. Нікому до того не було діла, і нікого те не цікавить. Ніхто не хотів підвертатися під руку й потрапляти в якісь там ще свідки. Ясно. То втопили Барбарова...

— Гм... Як же це він утопився?

— Та, мабуть, закрутилася голова... Перехилився... Ну й утопився... Одчепись! — закінчив той, що докладав; і теж зашився в звалище. Нема й того, що докладав.

— Одставіть песні! Нести сюда парашу!! Дижурні!!

Чергові схопилися й винесли парашу разом з Барбаровим геть з камери.

Чергові винесли парашу, але «песні» ніхто не «відставив», і винести її теж не могли так, як Барбарова. Тепер наглядачеві не до «песні». Пісня гойдалася. Справді сумна й справді жалібна й безмежна, як море. Вона ходила хвилями з камери в камеру, бродила десь там, в другій половині, никаючи по кутках, і поверталася назад:

«Ой ти, зозуленько,
Чому ж рано куєш?
Чи ти, зозуленько,
Моє горе чуєш?

.....

Ой, боже ж мій, боже,
Що я й наробила?!
Козак має жінку,
А я й полюбила...»

Ніхто з адміністрації навіть не поцікавився, що ж сталося з Барбаровим? Але хіба те не відомо й так? Лиш жадного свідка не може бути «за», всі ж 340 свідків, напевно, «нічого не бачили», а, якщо треба, то й ствердять, що йому «закрутилася голова», а тому справа ця безнадійно програна Барбаровим, пропаща. Та й взагалі людина тут нічого не варта, хочби навіть це й був колишній начальник самого альбіноса.

Така-от доля чекає чекіста в тюрмі, така перспектива стоїть перед кожним.

Після випадку з Барбаровим Андрій зразу потелеграфував до камери ч. 6:

— Як там Донець?..

Андрій боявся, чи не сталося вже й з ним щось подібне. Ні, з Донцем поки нічого не сталося. Але все можливе. Донець нудить світом...

Андрій вирішив рятувати свою душу, що не знала спокою, й якимось з тим Донцем покласти край. Вчинити по-лицарськи. Чорт його знає, нарешті, хто він, але Андрій знає про себе, хто він. Тільки як те зробити? Ситуація утворилася така небезпечна, що, як не поверни, все для Андрія погано.

Приїхав слідчий, і Андрія викликано в тройники. В тій самій кімнаті, де колись приймав Андрія Донець, сидів якийсь інший набундючений суб'єкт і запропонував Андрієві дати вичерпні дані про Донця й їхню співпрацю. Андрій категорично відмовився будь-що «давати», а попросив улаштувати йому переслух знову в присутності Фрея й другого того начальника, що був присутній пам'ятної ночі. А крім того, на тім же переслухові дати йому о ч н у с т а в к у з Д о н ц е м. І там він викладе їм все як на лопаті. Якщо буде присутній і прокурор — тим краще.

Настирливі домагання суб'єкта ні до чого не привели. Це була категорична вимога й така ж категорична обіцянка «викласти все, як на лопаті».

Суб'єкт поїхав, а Андрій нетерпляче став чекати виклику. Він тільки боявся, щоб Донець не «розколовся» передчасно, як той Карапетьянів Аслан, чесний чистій черевиків, бо тоді все піде догори ногами.

Покищо з камери ч. 6 доносили, що Донець переніс тортури, але ще тримається ніби героїчно, про що можна судити з особливо суворого режиму, застосованого до нього, та з різних чуток.

На другий день Андрія забрав «Чорний ворон».

За столом сидів Фрей, старший начальник і прокурор нагляду — ота худенька жіночка, що колись складала візиту до камери 12-ї.

Андрій зразу попросив відбути тут очну ставку з Донцем.

— Зараз, зараз, — заспокоїв його Фрей дуже привітливо й тепло.

Дійсно, за хвилину привели й Донця.

— Ну-с, — сказав Фрей. — Ви обіцяли викласти все, «як на лопаті».

— Так, будь ласка... — І, дивлячись просто в очі начальникам і прокуророві, Андрій склав категоричну заяву, що все те, що було ним сказано пам'ятної ночі, — то була «ерунда на колесах"! Блеф.

Треба було бачити обличчя всіх, як їх вразила така заява й тон, яким вона була складена.

— Як то «блеф»?!

— А так, блеф!.. Він мене дуже мордував, і я його вирішив «завербувати». Оце й тільки.

— Дозвольте! — почервонів Фрей. — Але ж ви говорили... Ви підтверджуєте те, що ви говорили? Я знаю вашу прямолінійність...

— Так, ви знаєте мою прямолінійність. Так от все, що говорено про Донця, то все неправда. Мерзость.

— Як то?!

— А так, абсолютна мерзость! Я тільки показав, що ваша достославна «вербовка» — то паскудна мерзость. І що це палка на два кінці. Він мене мучив, і я вирішив, хай він сам спробує, як то виглядає. І «завербував»... Він став жертвою того, чого вимагав від мене по відношенню до інших, і чого вимагаєте ви всі від усіх... Тільки й усього.

Начальник і прокурор набрякали здивуванням і обуренням.

— Дозвольте, дозвольте, — заспішив Фрей, почервонівши ще дужче чи то від того, що так пошився в дурні, чи від убійчого сарказму й такої ж логіки в Андрієвих словах з приводу «вербовки» — основного коника, на якому побудована вся система «геніяльного» слідства. — Дозвольте! Але ж ви його знаєте і знали раніше, якщо судити з вашої феноменальної обізнаности.

— Ні. Ніколи!

— Що, що? Але ж ваша обізнаність показує протилежне, такі деталі... Це можуть знати тільки друзі...

— Так. І тих друзів не бракує в тюрмі (іронія). Дайте мені терміну кілька днів, і я розповім докладну біографію кожного з вас, не виходячи за межі тюрми.

При тих словах начальство і прокурор помітно зайорзали стурбовано. Андрій ніби не помітив:

— Я Донця ніколи не знав. Ніколи! І не потребую знати. Проте я його біографію знаю досконало... Зрештою, ви самі краще мене знаєте, як це робиться... Це ж ваша наука!

Це ж ви вчите своїх клепаців, «очкарів» і донощиків, як треба вербувати людей, навіть вперше бачених...

— Стоп, стоп! — перебив Фрей, насуплюючись. — Потримайте язик, він відомий...

— Добре, — закінчив Андрій. — Закінчуючи заяву, я тільки хочу сказати вам, що, продемонструвавши ганебність вашої «вербовки» та двосічність цієї вашої зброї, я не хочу користатись нею. Ваше належить вам! Все.

— Це ж... Це ж... — замурмотів старший начальник, ледве стримуючись, і таки не стримався:

— Це ж провокація!! — вигукнув він з страшним обуренням.

— Де провокація? .

— Це провокація!! Провокація проти нас, проти органів НКВД! — репетував начальник. Потім опанував себе. Насупився. Процідив зловісно:

— А-а ви знаєте, що вам за це буде?

— Приблизно... — зідхнув Андрій широко, знаючи, що безмірно обтяжив свою справу і, може, справу багатьох, що їх до нього «шиють».

— До вашої справи ще додається пункт про ворожий наклеп на органи революційної законности.

— Добре, — згодився Андрій понуро.

Нач. групи, й старший начальник, і прокурор пошепотіли щось, порухали: плечима. «Добре, — буркнув начальник, — ми це ще перевіримо... Гм... Гм...»

— Що ви на це скажете? — звернувся Фрей до Донця, що сидів приголомшений.

Донець стрепенувся й, не зводячи очей з Андрія, процідив крізь люто зіцплені щелепи:

— Сук-кин син!.. — от що! — І по хвилі так само люто додав: — Бестія!!

З тону самого Фревого запиту й з поглядів начальника, що досить ніяково позирав на Донця, Андрій зрозумів, що перед Донцем перспектива пиляти грати відпадає. Інцидент вичерпано. Донець вийде з халепи, сухий, а він, Андрій, заробив на цій усій «комерції» додаткову статтю. Але Бог з ним. Яка, зрештою, ріжниця, більше він матиме статей чи менше.

Андрієву статтю додаткову записали до протоколу. Потім покричали на нього. Обіцяли, що тепер вся його справа буде дуже швидко закінчена. Що він їм нагадує вужа. Що набридло вже їм панькатися з ним! І т. п. Після того Андрія відправили назад на Холодну гору, щоб він там схаменувся нарешті перед кінцем.

Андрій повертався назад з легким серцем — прокляту занозу з того серця висмикнуто. Він ніби заробив додатковий пункт, але в дійсності він нічого не програв, а тільки виграв. Пункт пунктом, але він виграв морально, реабілітувавши себе перед самим собою і давши тим усім мерзотникам ляпаса.

Найголовнішим же виграшем, мабуть, все таки буде те, що він позбувся небезпечного слідчого, що, може, єдиний на все управління міг би дати з ним раду. А позбувся напевно. Донця реабілітують, але вже ніколи він не буде Андрієвим слідчим з низки зрозумілих мотивів. А це вже було непоганою компенсацією за зароблену додаткову статтю.

Були Кибальчичі, були Софії Перовські, були Желябови... Були народовольці, були українські революціонери, були, нарешті, італійські карбонарії — були герої... Де ви?! Гай-гай!.. Сіро й плескато. І як правий був Санько Печенізький! Та тільки ж сама система виключає цих показових героїв, що так геройськи умирають, роблячи шум і славу на весь світ... Де ?!. Господи! Скільки тих Перовських потенціальних і не потенціальних умирає тут щодня, задавлюваних нишком в темних закамарках! І ніхто проте не знає й знати не буде. А скільки їх росте, отаких Саньків Печенізьких, отаких Сашків Грязнових! І так само про них ніхто нічого не визнає.

Коли Андрій розповідав Санькові про славні імена революціонерів і політичних каторжників, що вміли «пиляти ґрати» й проламувати мури царських в'язниць, у Санька блищали очі. Та, дивлячись на камеру, Санько презирливо кривився й спльовував. Кепський, дрібний народ пішов, на Санькову думку. Ця Санькова думка ріжнилася від Донцевої тим, що не мала й тіні підступства а чи провокації.

Однак в трійниках сталась одного дня подія, що захитала Санькове презирство до своїх сучасників, ствердивши, що безумці не перевелися. Після цієї події й Санько, й Андрій, і багато інших ходили, як очманілі...

Шість чоловіків, в'язнів, що сиділи в одному з трійників, раптом вирвалися геть всередину тюрми, роззброїли внутрішню варту й розігнали комендатуру. Потім видерлися на подвір'я й тут дали справжній бій, намагаючись вихопитися через мури на волю, до велелюдного міста... Правда, в нерівнім бою їх усіх перебито... П'ятьох на тюремному подвір'ї, а одного вже за мурами на вулиці... Їхперебили... Але слава гриміла, потрясаючи всіма численними корпусами тюрми до основ, довго, змусивши НКВД посилити в кілька разів варту й спричинивши наказ нещадно стріляти по вікнах при найменших спробах в ті вікна зазирати чи викидати якісь речі або записочки. Стверджено було факт, що відважні й до безумства непокірні не перевелися... І найдивнішим у всьому тому було те, що всі ті в'язні були політичні!

Ця подія освітила, як прожектором, все, що діється й виглядає на перший погляд диким безглуздям. Вона пояснила, чому так діється, для чого існує енкаведівська т. зв. політична профілактика й в чому її значіння. Вони ловлять рибку за принципом — ліпше посадити сто «не-винних», аніж не посадити одного «винного». Дійсно, ліпше посадити тисячу мирних обивателів, аніж не посадити одного гордого й відважного, здібного до великого спротиву. Це їм поплатно, така от ловитва. А ще більше в тій профілактиці рації, коли взяти до уваги, що в кожній людині, яка ходить по світу, є маленька іскорка отієї гордості, яка колись, рано чи пізно, може вибухнути небезпечним полум'ям, що вже не роззброюватиме варту, а просто тотально валитиме мури.

Санько Печенізький ходив цілі дні не то, як закоханий, не то, як «мішком прибитий». Дуже йому сподобалася подія! Від, либонь, думав, що б йому такого й собі встругнути...

Прикрим вислідом події було те, що перелякані тюремники позбавили весь 2-й спецкорпус прогулянок на кілька днів, але то нічого.

Знову й знову обговорюючи цю подію тихенько в кутку, Санько нарешті висловив Андрієві радісну сентенцію, що, «Виходить, не тільки ми з вами сидимо правильно!»

Санько, одначе, не пиляв грат і не роззброював коридорного, бо то хоч і романтично, але видалося йому безглуздя. Та й спокійно не міг всидіти. Не маючи нагоди прикласти свою енергію революційне, Санько все таки іноді викидав коники на втіху цілій камері й на поругання тюремної адміністрації та взагалі всіх, «хто не з нами».

Ось Руденко сидить у кутку в позі Будди й перед «люстром» священнодіє, видушує угрі й збирається голитись. Санько лежить на його місці поруч з Андрієм і мріє. Він фантазує буйно на тему: «От якби оце вони вирвались усі на волю! Всі! Камера 12-та й 10-та, й весь другий спецкорпус, і вся тюрма!.. Зайняли Холодну гору, а тоді зайняли весь Харків!.. А тоді!.. Стільки народу!! Боже!! А до них би пристала армія й авіація!! А тоді танки!.. I-ix!..

Саме на цім місці раптом до камери увірвався наглядач і рябцем кинувся до їхнього кутка. Впав на Руденка й вихопив люстро. І з тим люстром тріумфально й злорадно помаширував з камери. «Ага! Отепер вам усім буде!!» Він відібрав тяжко заборонену річ.

Санька страшенно вразила й огірчила така неспівмірність між його героїчною мрією й такою от мізерною дійсністю. Він зажурився. А найбільше зажурився від того, що весь їхній куток буде тяжко покарано, і не так він болів серцем за куток, як за своїх друзів — Андрія, Миколу й Руденка, — це ж їм приварять карцера! Цього Санькове серце не могло винести. Нудьгуючи, він крутився біля дверей і зазиравав крізь щілинку в коридор, приноровляючись — стаючи навшпиньки або присідаючи, — щоб щось вгледіти. Це ж там коридорний вже, напевно, доклав начальству, воно зараз прийде і на підставі речового доказу про злочин буде біда. Санько помітив, що той «речовий доказ» коридорний сховав до столика. Тоді Санькові прийшла раптом ідея. Він змобілізував швиденько весь камерний пролетаріят і звелів їм зливати мерщій до параші все, що де є, — з мисок і з глечиків, з горнят тощо, щоб було повніше. А тоді несамовито затарабанив у двері:

— Коридорний! Парашу винести! Коридорний!.. Тече!! Повна-а!!!

Він тарабанив настирливо, доки коридорний не відчинив. Схопивши парашу, навіть не чекаючи, що скаже коридорний, великий гурт з Саньком на чолі потяг її геть. Двері зачинилися. Через якийсь час двері знову відчинилися, й хлопці принесли порожню діжку назад. Коли коридорний загримав засувами, замикаючи, Санько повернувся до дверей спиною й помаширував у куток через всю здивовану камеру, як солдат Швейк. Лице його розтягала блаженна посмішка, а в руках він тримав, як ікону, Руденкове люстро.

В кутку Санько добув швиденько мотузку і, перш ніж камера збагнула що й до чого, опустив люстро через вікно в нижню камеру, попросивши Андрія потелеграфувати, щоб прийняти коштовний інвентар на збереження, тимчасово. Санько прекрасно здавав справу, що з хвилини на хвилину може впасти трус на їхню камеру. Дійсно, тільки новстиг Санько пустити мотузочку, яка побігла по підвіконню й геть у вікні щезла, мов слідок, за люстром до камери ввалилось начальство — альбінос, карнач, черговий корпусу та кілька хлопців у білих халатах. В дверях стояв понурий наглядач.

— Заключонніє! Садітєсь!! — вигукнув альбінос свою ідіотичну команду, на якій він, напевно, помішався й поза якою, мабуть, не вмів нічого іншого. І по тім гістеричнім вигуку вся юрба поперлася в куток.

— Которі? — спитав карнач у наглядача, і той від дверей показав рукою на Руденка, Андрія, Миколу.

Санько теж був у кутку, оскільки куток потрапив в стан облоги.

Куток піддався наглій і пильній ревізії на предмет викриття люстра й ріжних інших заборонених речей. Санько з наївною міною навіть намагався допомагати шукачам щастя робити обшук, за що замалим не дістав по карку.

Крім кутка, було перевернуто всю камеру. Але обшук нічого не дав, люстра не було. Карнач і альбінос кричали, обіцяли страшну кару, але... обшук нічого не дав, і для кари не було формальної підстави. Доскіпування теж не дали нічого.

Виходячи, сердитий карнач не витримав і визвірівся біля дверей на коридорного, прошипів:

— Так де ж твоє люстро?!

Бідолашний коридорний, що так невдало поквапився наробити рейваху з тим люстром, кліпав очима перелякано й мурмотів:

— Було ж... Вкрали... Вони ж вкрали... Мабуть...

— Мабуть! — перекирив карнач і сердито сплюнув. — Ідіот!

Дійсно. Як можна вкрати щось у наглядача! Та якщо в нього навіть був «речовий доказ!» і його вкрадено, то наглядач круглий йолоп. І камера, зрештою, тут ні при чому.

Коли начальство пішло, через якийсь час Санько тихенько постукав у двері. Наглядач відчинив. Був він червоний, видно, добре йому влетіло.

— Слухай, товаришок! — звернувся Санько лагідно-лагідно. — - Ти піди в голярню на Сумській, знаєш? Там стоїть дзеркало... Так ти подивися в нього, який ти дурень...

Наглядач хотів ударити Санька замком, але Санько передбачливо відступив на три кроки й з наглядачевого заміру нічого не вийшло.

— Піди... І ніколи не кажи «гоп», поки не перескочиш. Ти це запам'ятай, — порадив йому Санько беззлобно.

Люстро Санько «стібрив» дуже просто. Коли вони поверталися з реліквією назад, вони стовпилися біля дверей за наглядачем, і, доки наглядач відмикав двері, Санько проробив конфіскацію. Для цього йому треба було всього десять секунд.

«Боже! Скільки за десять секунд чоловік може зробити!»

Другий Саньків коник був і зовсім запаморчливий.

Санько його викинув у перший же день після карантину, як камеру повели гуляти.

На прогулянку, як звичайно, водили партіями по 40 та по 50 чоловік. Миколі, Андрієві, Санькові й всьому їхньому куткові припало йти в останній партії. Коли вони йшли черідкою по сходах, на середній площадці Андрій побачив газету, що лежала на столикові наглядача. Він ішов перший, за ним Санько, потім Микола...

— От би почитати газетку, — зідхнув Андрій до Миколи.

— Умгу... — зідхнув так само Микола.

На тому вся розмова й вичерпалася. Газета — новесенький номер «Ізвестій» лишилася собі лежати на столику на середній площадці.

Після прогулянки вони тим же шляхом примаширували до камери. Андрій з Миколою йшли останні, Санько десь посередині. А коли двері зачинилися, коли всі вже розсілися по місцях, Санько наївно запитав Миколу, чи він письменний. Після того кивком голови покликав його в другу половину камери. Там Санько витяг зза пазухи газету — ту саму, що лежала на середній площадці на столику, й тим самим наївним голосом попросив Миколу почитати, «що новенького діється в світі». Зразу в тіньовій цій камері утворилося величезне товпище, люди згромадилися в три яруси — всім було цікаво знати, що ж новенького в світі. Газета! Свіжа газета! Це ж колосальна подія. З першої половини перемандрували майже всі, залишивши тільки якусь кількість для декорації, для роблення шуму... Микола був захопився й сказав Санькові, що зараз же, напевно, кинуться шукати газету, але Санько його заспокоїв:

— Не турбуйтеся, Миколо Володимировичу!. Наглядач ніколи не донесе начальству, бо за це ж його самого, дурака, буде тяжко покарано, щоб не розкладав газет по столиках. Дав маху, так тепер він буде мовчати, як риба. Читайте...

Дійсно. Логіка залізна.

Микола читав. Скільки в тій газеті було цікавого! І з яким інтересом люди її слухали! Зголодніли за друкованим словом, та ще словом з волі! А в газеті було про різні події, що відбуваються на волі, головне ж про з'їзд ВКП(б), що відбувся недавно, та про виступ Сталіна. Ціла його доповідь була надрукована, а в тій доповіді були таємничі слова про те, що «вороги народу пролізли в апарат НКВД й перебили чесних партійних і безпартійних большевиків». Люди захвилювалися. А потім почали сміятися і злословити. Лицемір'я цієї фрази вразило всіх після того, як всі знали напевно, що вказівки щодо мордування та нещадної поведінки з тими ж самими «чесними партійними й безпартійними большевиками» давалися секретарями обкомів, крайкомів та республіканських ЦК партії, а значить, — були відображенням генеральної лінії того самого Сталіна. Одначе вичувалося, що процес десь таки дійшов свого діалектичного заперечення, й сам Сталін вже б'є відбій... Тільки ж той відбій не їх стосується! То для заспокоєння громадської opinii, після того як все вже зроблено!..

На самім інтереснім місці читання докторові Іванову щось заболів живіт. Він застогнав, скривився й поламзав до дверей. Постукав у двері й залебедів благальним голосом:

Атдельонний... Пустіте на аправочку... Бога раді...

Коли заgrimіли засуви й доктор Іванов зник, Санько раптом позіхнув і заgrimів рукою газету, відібрав її в Миколи:

— Ну, почитали й досить... Ще на другий раз... Розходься!..

Люди почали просити Санька, лаяти його, благати, але Санько був неблаганний.

— Розходься!.. Чортова порохня! Чого там!.. Марш всі на сідала!!

Ніякі умовляння не допомогли й люди мусіли розходитись, утворивши неуявне стовпотворіння, бо ж всі були збилися до купи, аж позлипались.

Коли люди нарешті розлізлися, повернувся доктор Іванов, тримаючись за живіт. А скоро за Івановим вдерлася до камери юрба начальства з альбіносом на чолі. Зразу після неодмінної формули «Заключонніє, садітєсь!» гості зайшли до тіневої камери й накинулися на Санька, що не встиг вийти. Вимагали газету. Він має газету й мусить її зараз же віддати

Санько зробив страшенно покривджену й здивовану міну: «Газету?! Яку газету?»

— Ви читали газету!..

— Боже! Та ж я зовсім неграмотний! Всі про це знають...

На Санька напосілися, й він почав не в жарт плакати. Треба було бачити, як зворушливо Санько плакав. Свята невинність! Свята-найсвятіша невинність.

Санька обшукали. Обшукали й його місце, і все навколо — нема.

Тоді карнач приступив до нього з кулаками:

— В камері є газета!.. Тут читано газету... Хто має газету, га?!

— А-а... — протіг Санько, мовляв, «так це інша справа», а вголос промовив нерішуче. — Не знаю...

— Як це не знаєш? — захопився начальник за Санькову нерішучість. — Говори! Говори, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Санько зідхнув і озирнувся по камері жалібно, ніби прохаючи вибачення за такий неетичний вчинок. Потім звисив голову й буркнув.

— Так... В камері є газета...

— В кого?

— В нього... отого... — буркнув Санько, показуючи на Іванова.

Іванов глузливо засміявся — «Ха-ха!.. Какіє глупості!» Одначе карнач оглянув Іванова пильно. О, він знає, які бувають штуки серед цих «людішек» і що то значить «перестраховка». От має стерво газету, а з переляку заявив на інших — перестраховав себе.

— Де ваші речі? — спитав карнач в Іванова.

— Вот... Пожалуйста, пожалуйста... — з готовністю запропонував Іванов свої речі до диспозиції. Він мав аж три великих тюки, що були прокляттям для цілої камери й об'єктом її люті. Карначеві помічники розпотрошили горішній тюк, яким Іванов щодня послуговувався, бо там була його постіль (він мав постіль! один на всю камеру!). В тюку газети ніякої не було. Два нижніх тюки були зашиті. Помічники зупинилися нерішуче, але карнач звелів розпакувати й другий тюк. І в нім ніякої газети не викрито. Була добра білизна, батистові хусточки, шовкові скарпетки, але жадної газети. Санько стояв і «дурнуvато» спостерігав всю операцію. Третього тюка помічники вже не мали охоти розпаковувати. Санько стояв і іронічно посміхався. Може, саме тому карнач сердито звелів розпакувати й третій тюк. Він був зашитий добре, і його тяжко було розпаковувати. Але його, хоч і нехотя, все таки розпакували... І от в цім третім тюку, так добре зашитім, в самій середині виявилася гарненько, дуже старанно складена газета. «Ізвестія» на шість сторінок...

Іванова наче з шостого поверху кинули, — він отетерів, цілком розгубився й нервово шарпався, не знаючи, де йому діти руки, що б саме йому сказати... Він гикав з переляку й ідіотичне кривив обличчя в посмішку.

— А-а!.. — протіг альбінос, вражений і страшенно обурений такою дволичністю Іванова. Сумніву не могло бути, що це «перестраховщик». На інших доносить, а сам... — А-а, прафесор!.. Ану лиш зберіться з речами!..

Іванов зібрався з речами — взяв торбинку з хлібом, ложку, горнятко й хотів ще брати постіль, але постіль йому звеліли не чіпати, — й його повели.

Двадцять діб карцеру — законна пайка — докторові забезпечено.

Звичайно, Санько не сам проробив операцію з тим тюком, — в метушні й хаосі, коли люди так страшенно товпилися, йому допомагали «корішки», але вони мовчали, немов води понабирали в рот.

Через дванадцять днів Іванов повернувся до камери. Він не добув терміну, й це було для нього велике щастя, бо й так вже він був, як тінь. Бувши виключним боягузом, як і всі великопанські пачкунці, він замалим не збожеволів у карцері. Йому уроїлося, що це його вкинули в камеру смертників, і він навіть тієї вбогої пайки, що давали в карцер, не міг їсти. Вся його пишнота, викохана так старанно, спливла, як віск. Був він худючий, з величезними синцями під очима, руки йому тремтіли, очі сльозились. Доктора рішуче не можна було впізнати, коли він переступив поріг камери. Лишилася з нього одна восьмушка. Прийшовши до своїх тюків, доктор сів на них і безсило звів руки. Санько зі щирим наміром прийшов його привітати.

— Как вам не стыдно... — звернувся доктор Іванов до Санька. — Это же... это же... это же... подло!.. это же... — губи йому тремтіли, й він не міг підшукати відповідного епітету, щоб затаврувати Санька.

— Мовчи, гад! — раптом визвірився на нього Санько. — Ич ти!.. Цить!! Не диши!! Отам біля дверей стоїть діжка — бачив?! Так я тебе навчу культури, душа твоя лягава!.. Я тебе вилікую... «Дохтор» тоже мені...

Іванов злякано зіщулювався й більше не пустив і пари з уст. І, здається, від тих пір навіть перестав бути «стукачем».

Санько його справді вилікував.

Історія з Барбаровим була ще занадто свіжа, щоб не правити за переконливий мовчазний додаток до Санькових слів.

Іноді Санькові коники були менш шляхотні, але для камери були такі ж оглушливі й веселі.

Одного разу Львов дістав пишну передачу з волі. Харчову передачу. Цілого «сидора». Там були й помаранчі, й яблука, й гарна ковбаса, й франзольки, й ріжні «фиглі-миглі», й варення, й мід в глечичку... Але Львов не міг вкусити належно від благ тієї передачі, бо мав хронічну бігунку, яку хтось, до речі, назвав «революційною бігункою», нав'язуючись до партійного чину й «революційного» минулого товариша Львова. Та не мігши вкусити від благ, Львов, одначе, й другому нікому нічого не давав. Він повісив того свого величезного «сидора» на ґратах і дивився на нього, як та лисиця на виноград. «І око бачить, так шлунок не пише!». Санько тому Львову щодня прав його замазану білизну,

заробляючи тяжким трудом півпайки хліба, квасив ту білизну в мисках та носив під пазухою до вмивальні полоскати, наражаючись на небезпеку, але навіть і йому, за його таку героїчну працю, Львов не дав ні рисочки з тієї передачі. Ну й Аллах з ним. Та передача була предметом заздрісного зідхання цілої камери, і вона ж була предметом різних двозначних жартів та кепкування.

Другого дня вранці Андрій прокинувся від якогось надзвичайного шуму, що збентежив очманілу голову. В камері, що занадто рано проснулася, клекотіла перепалка, відбувся якийсь скандал. Кричав Львов, і Гепнер, і весь «Біробіджан», як останнім часом хтось прозвав ту частину камери, де були розташовані жиди, а йому злобно й уїдливо відповідав «Азербайджан», як прозвали ту частину камери, де сиділи вірмени й перси, імітуючи советські республіки. Йшла війна... Виявилось, що у Львова вкрадено передачу. Торба висіла й далі, але передачі в ній не було. Ну, а так як до розбійників були в камері найбільше подібні вірмени й перси, своїм чорним виглядом і грізними очима, то спросонку підозріння впало на них. Перепалка, може, кінчилася б національною війною, коли б не заgrimіли засуви й це розітнулося несамовите й веселе:

— Маня-а!! На поверку становись!!

Всі стали «на поверку». Цебто на звичайну вранішню перевірку, вишикувавшись у шість рядів.

Увійшов Пересада, найспокійніший і найсимпатичніший з усіх чергових корпусу. Він мовчки перерахував усі шестірки, пройшовши шереди з кінця в кінець, занотував у журналі і повернувся на правий фланг.

— Скарги й заяви є? — Запитав Пересада для проформи.

— Є... — тихенько й несміливо озвався Львов.

— Будь ласка.

— У мене... передачу вкрадено...

— Так? Добре. І на того ж ви думаєте? — запитав Пересада флегматично.

— Не... знаю...

Пересада нічого не сказав. Він помалу пішов понад шереди, когось шукаючи очима. Так він дійшов до Санька Печенізького, що стояв у першій шереди. Дійшовши до Санька, Пересада став, заклав руки за спину, наставився на Санька очима, — стояв і дивився, нічого не кажучи. І Санько дивився Пересаді в очі спокійно й наївно, й теж нічого не кажучи.

Після довжелезної павзи Пересада нарешті спитав:

— Навіщо ж ти це зробив, га?

Санько знизав плечима, посміхнувся Пересаді в очі з янгольською добротою й безподібно щирим голосом відповів:

— Йй-богу думав, що моя!..

Всі шість рядів закихкали, не витримавши.

Пересада:

— Гм... І де ж ти її дів?

— Здів!.. — сказав і воднораз здивувався Санько, як то черговий не розуміє, що робиться з передачею.

— З ким?

— Сам.

Пересаді не треба було пояснювати, що Санько бреше. Сам він її з'їсти і не міг, і не «здів». Він добре знав Санька, знав його «блатняцьку» душу, що якщо й забирає передачі, то не для спекуляції й не для того, щоб «здісти» самому.

Постоявши й похитавши головою, Пересада махнув рукою й пішов геть з камери. «Маня» розійшлася.

Санько дійсно «здів» передачу, але не сам, Він опівночі скликав під стіл увесь камерний пролетаріят (яких чоловік тридцять), що зійшлися, як тіні, й обложили той стіл з усіх боків. Потім Санько зняв з ґрат передачу, уболіваючи, щоб вона не зіпсувалась, і приніс її під стіл. Там вони ту передачу й «зділи» гуртом. Санько нагодував за рахунок Львова всіх «страждущих і голодних».

Після бенкету Санько акуратно повісив порожню торбу на місце. Сам він опісля божився Миколі, що й «ріски в рот не взяв, хай вежа сказиться».

Після всієї цієї історії Львов, одначе, не подав виду, що гнівається на Санька. Як і раніше, Санько далі виконував ролю прачки й заробляв у Львова півпайки хліба. І поводився так, ніби й справді ніколи нічого не трапилось. Раз тільки Санько запитав задумливо й зі своєю незмінною, наївною в таких випадках міною:

— Професоре, скажіть, ви ж комуніст, еге ж?..

— Комуніст, комуніст...

— Ну от, бач, — зідхнув Санько, помовчав і додав: А «вона» б же все одно б зіпсувалась.

Це Санько мав на увазі ту злощасну передачу. Це вже тоді, коли про неї взагалі всі забули.

Та все це було утечею. І ці Санькові одчайдушні вибрики, і камерні всілякі клопоти та «страшно важні проблеми», й співи, й одчайдушні ігри, й турніри шахові, лекції, «романи» тощо, тощо — це все тільки було утечею, амальгамою, удаванням видимости життя, що прикривала тяжку трагедію й душевну розчахненість та настороженість, нап'ятість до крайньої межі цих людей. До тієї межі, за якою починається розпач і божевілля. Та амальгама була дуже тонюнька й ледь-ледь могла прикрити ту трагедію. І все розповзалася...

Бували дні, коли в камері панувала нестерпна тривога, туга, загальна депресія, відчай. В такі дні всі люди були добрими, бо безмежно пригнобленими. Туга стояла в повітрі, і досить було двох рядків тужливої пісні, як десь у кутку вибухали направлені в підлогу, безвихідні й безпорадні ридання. Ридання, втокмачені в бруд, в лахміття. В такі дні камера була піддана загальній психозі відчаю. В такий день вмер Дахно — вождь нової вегетаріанської нації, так і не здавшись слідчому й не заплямивши свого вегетаріанського прапора. В такий день збожеволів Гепнер, Юлій Романович Гепнер — професор Харківського Марксо-ленінського інституту. «Соратник» самого Леніна, й приятель Сталіна, та друг Льва Троцького! Агов, всі студенти Харківського Марксо-ленінського інституту, що цього професора знали й, може, любили! Ваш професор

збожеволів у камері ч. 12 в спецкорпусі номер два на Холодній горі в день буденний року божого 1939-го. В день відчаю й безвихідного розпачу. Він забагато думав і переживав, знехтувавши намагання всіх інших професорів і теж не менших діячів революції заглушити особисту трагедію амальгамою — може, й дурною часом, може, й брутальною часом, але все таки рятівничою до якоїсь міри — амальгамою арештантської шибеничної бравади. Вій стерявся від надміру безглуздя й цинізму, нагромаджених на душу його колишніми «соратниками», й від нервової перенаснаги, щоб той цинізм перебороти або принаймні якось збагнути й виправдати.

Не раз Гепнер говорив Андрієві з безмежним подивом і відразою, — як то він може мати щось спільного з Саньками й іншими, як він може опускатися вниз і грати «з босяками в кості». Чай же він людина інтелігентна! На це йому Андрій відповідав:

— Професоре! Ви програли революцію. Грайте ж тепер в кості на сірники, сваріться, співайте, смійтесь, опускайтесь «на самий низ» з «пролетарської» гори вниз, і бийтеся з «босяками», робіть все, що завгодно, — але тим вигравайте хоч рештки своєї приємності від божевілля.

Гепнер не міг спуститися з «Ленінських високостей» в «босяцький» низ і — одного дня з професора Марксо-ленінського інституту обернувся в тихого маньняка, що весь час на очах цілої камери намагався ротом дістати свої статеві органи... Потім схоплювався голий і щось танцював, приспівуючи... Потім говорив із Сталіним на еротичну тему в непристойних тонах і заходився тихим безглуздим реготом... Він був «тихо помішаний» і таким його забрали з камери. Забрали, щоб він більше не повернувся ані до Інституту, ані до камери 12-ї, ані взагалі до життя.

Андрієві тільки було трохи прикро, він був вражений і огірчений, що професор, який так любив високі теми, помішався на темі зовсім прозаїчній — на еротичній... Але людська душа взагалі велика загадка... Отак дивишся — бачиш одне, а отак — виходить зовсім інше. Отак велич, а отак... жаль.

В день, подібний до того, в який збожеволів Гепнер, раз замалим не збожеволіла ціла камера. Над людьми нависла безвідчитна, непереборима нудьга. Та нудьга, та туга накопичувалася, як пара в герметично замкненім казані, загрожуючи той казан розірвати. І вона, та туга, замалим не розірвала цього ось казана. Хтось здерся на вікно й довго видивлявся поверх надщербленого щитка на шматочок вулиці, яку було видно там, за муром. Видивлявся і сурів тихо. І раптом вигукнув:

— Матері!!

Ген на вулиці тупцялась юрба жінок з вузликами, дивлячись всі в один бік.

— Матері!.. — повторив спостерігач здавленим голосом крізь сльози.

Все кинулося до вікон, підхоплене єдиним стихійним, безвідчитним поривом. Люди дерлися на підвіконня, чіплялися, мов мавпи, на грати, душилися... Всі хотіли побачити їх — матерів!! З вузликами... Там... На вулиці... Напроти тюремної брами!..

— М а т е р і!.. і с е с т р и!.. і маленькі діти!.. З вузликами!..

Люди очманіли. Вони шалено продовбували (намагалися продовбати!) дерев'яні щитки, намагалися збільшувати випадкові дірочки й манюнькі щілини. Вони вдавлювали обличчя в сплетіння горішніх ґрат, намагаючись якось висунути голову й переглянути

через щиток, хоч голови висунути було абсолютно неможливо, але вони тиснули в них лоби й зблідлі обличчя. Вони дерлися, душилися й все більше шаленіли... Камера нагадувала зоопарк.

— Збивайте щитки!! Збивайте к чорту щитки!!! — вигукнув хтось в нестямі. Люди на грані божевілля взялися на цю команду гатити в щитки кулаками й чим попало...

Раптом за мурами розітнулася стрілянина. Кілька куль з визкотом залетіли в камеру, копирснувши стелю. Люди посипалися з ґрат, як лантухи. Лишився висіти на ґратах лише той, що перший відкрив «матерів», як Колюмбів матрос на щоглі. Блідий і маніякальний з вигляду, він дивився пильно й зі стогоном доклав:

— Розганяють... Вони їх розганяють багнетами!.. Багнетами!..

По тих словах він зсунувся на підлогу. Не від куль, ні, він зсунувся напів притомний, бо не міг витримати видовища...

Видовища, як матерів, що прийшли з вузликами (із злиденними вузликами!) й принесли свої зшарпані горем серця до тюрми, розганяють багнетами. Пролетарських матерів в ім'я пролетаріату!.. Багнетами!..

Нікого не було вбито ані поранено. Але не один був закривавлений — люди подерли собі пальці й обличчя об ґрати... Лиш ніхто тих матерів не бачив, крім одного, того, що висів перший. Після того його довго й пристрасно розпитували:

— Які вони?

Він не знає, він нічого не може сказати. Що він може сказати? Але його все питали:

— Чи не бачив отакої от хустки? А чи не бачив отакої от кохти?.. А може, бачив отака от і отака от, старенька... Зовсім старенька...

Ночами, коли камера засинала, амальгама, сляк-так нашарована всіма зусиллями за день на трагічну голизну арештантської збірної душі, зовсім геть сповзала й камера лежала у всій неприхованій величі. Звалище людських кінцівок. Не людей, а знеосіблених людських кінцівок, сперш укладених «валетом в замок або в ялинку», а потім уже згромаджених просто в хаос. Ті кінцівки часом рухались і маячили, допомагаючи невідомим голосом, звільненим від денних умовностей, вже не замаскованим в спокій і гумор, а оголеним до кінця в усьому їхньому трагізмі... Часом хтось схоплювався й, не можучи видертися зі звалища, кричав тоскним голосом. Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого вчора й візіями неминучого завтра... На підставі тих рефлекторних криків, стогонів і скреготу зубів можна змонтувати внутрішню, психічну картину всього цього людського звалища. Картину без амальгами...

Такими ночами краще лежати й не розплющати очей.

Андрій навчив Санька вірша, що його сам найбільше любив і пам'ятав із шкільної лави. Андрій не пам'ятав твердо автора — здається, С. Руданський, — але вірша пам'ятав усе життя. Це вірш про те, як мати виряджала в світ та навчала свого сина, а потім виряджав і навчав його батько... Це славнозвісний вірш:

«Дочекався я свого святонька,
Виряджала в світ мене матінка...

Виряджала в світ мати рідная
Та й приказувала мені бідная:
Бачиш, сину мій, як працюємо,
Бачиш, сину мій, як горюємо...»

Далі говорилося, як, отак виряджаючи перша, мати умовляла сина утікати від злиднів, іти в світ і там бути покірним, слухняним, згинатися перед сильними, як билинонька, й стелитися під ноги — і тоді йому буде добре жити.

«Спина з похилу не іскривиться,
Зате ступить пан та й подивиться...»

Пан подивиться, пан зласкавиться, пожаліє й синові добре буде жити в панській ласці, служити вірно й діставати «розкоші в нагороду за ту вірну службу... Це умовляла мати.

А потім виряджав сина батько — спрацьований, згорьований, але непокірний і гордий батько. Він виряджав — приказував, твердо синові наказував бути гордим і мужнім і ні перед ким не гнути спину, нікому не уступати дороги, не стелитися під ноги багатим, «трутням неробучим», бути і в злиднях паном над собою. І бути таким в ім'я своєї згорьованої бідної матері та спрацьованого батька. А так наказуючи, батько перестерігає того свого сина, в світ виряджаючи:

«Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина тобі нехай скорчиться!
І чоло твоє нехай зморщиться!..»

Санькові цей вірш страшенно сподобався, й він його дуже швидко вивчив на пам'ять весь, від початку до кінця. Сподобалось йому, власне, як виряджав сина батько. Лежачи на підлозі горілиць, Санько часто сам для себе декламував цілий вірш. Ту частину, де говорила мати, Санько вимовляв жалісним голосочком, шкодуючи та й явно з тієї матері кепкуючи. Потім він переходив до ролі батька — голос його мінявся, робився твердий і понурий, сталевий. Він — Санько — в ролі батька з ентузіазмом навчав того сина мужньої і гордої поведінки. А як діходив до кульмінаційного моменту, зціплював кулак і карбував ним, піднісши його в повітря патетично:

«Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина твоя нехай скорчиться! — (рубав кулак).
І чоло твоє нехай зморщиться!» — (рубав кулак).

Потім Санько приноровився цей вірш не просто читати, а якось виспівувати...

— Хто це написав таку гарну пісню? — питав зворушений Санько в Андрія. — От, брат, пісня, так пісня!

По тюрмі почали кружляти таємничі й неймовірні чутки. Чутки про зняття Єжова. Кожного, хто їздив на Раднаркомівську, після повернення болісно й настирливо випитували — чи не бачив він на стіні портрета «залізного наркома»? Чи висить?

Одні кажуть, висить! Ще висить!

Другі кажуть, що нема. Але, може, його там і не було взагалі на тій стіні, яку бачив цей ікс чи ігрек. Треті стверджують, що таки висить.

Не мавши зв'язку з волею, люди хотіли хоч в такий спосіб щось угадати, довідатись. Звідки появилася чутка про зняття Єжова, невідомо. Кажуть, що ніби хтось помітив, як раніше в слідчого в кабінеті висів портрет наркома, а тепер нема. Це стало підставою до портретної епідемії. Всі намагалися на власні очі переконатися, висять ті портрети чи немає. Тих, кого викликали на допит, вважали щасливими: вони мають лагоду перевірити карколомну новину. Кожному, кого забиралося «з речами», камера в надії, що його беруть на допит, давала доручення придивитися, чи висить ще там портрет Єжова. Тільки ж... біда в тім, що всі без винятку в'язні зовсім не пам'ятають, чи висів взагалі будь-який портрет в кабінеті їхнього слідчого раніше; їм було не до того на «малих» і «великих конваєрах», коди весь світ їм стояв стовбола. Так що й співставляти ні з чим. І карколомну новину устійнити ні по чому.

Щодо ходу арештантського життя, то воно було суцільним спростуванням наявності будь-яких карколомних подій на пролетарському олімпі. Все по-старому, а як що й сталися в тім житті якісь зміни, то в гіршу сторону. Відчувалась напруга, де далі більша. «Фабрика-кухня», за свідченнями всіх, хто туди потрапляв, загуділа ще несамопитіше. Посилився натиск. Посилилося биття. Погіршився режим. Завели якусь нову форму ізоляції переслухуваних та мордованих — вже немає «брехалівок», а є якісь «собашники» на одну людину. Відчувався у всьому шалений поспіх. Відчувалося в усьому, що закручують гайки «до одказу». Посилився рух на Раднаркомівській, посилився й на Холодній горі — з камер на «Чорний ворон» і з «ворона» до камер. Часом забирали партії й не повертали. Цілі ночі гули десь на тюремному подвір'ї й за брамою машини. Разом з посиленням гарячки посилювалась і плутанина, безглуздя, нерозбери-бери. Камери, замість порожніти, наповнювались, бо брали двох, а приводили п'ятьох. При всьому рухові й поспіхові «вода» не збувала, а прибувала. Багато привозили людей з районів. Відчувалося, що десь хтось безнадійно захекався, не встигає, квапиться, нервується, із шкіри вилазить, женучи конваєр божевільним темпом.

Тюремний телеграф працює безперебійно. Він щодня приносить маленькі деталі, з яких повставала більш-менш правдоподібна цілість. Вся машинерія НКВД намагається пропхати крізь пельку молоха велику силу народу, але все те не пролазить. Апарат слідства не пропускає всієї маси ув'язнених, не впорується з колосальним навантаженням, і утворився «затор» так, як на лісосплаві утворюється «залом», коли обчухрані дерева нагромаджуються у вузькому або в мілкому, порожистому місці величезною купою, припиняючи весь процес. Так сталося і в тюрмах — люди нагромаджувались, як обчухрані дерева на «заломі». Через те слідчі роблять аврали, щоб той залом розломати, розчистити, — викликають геть з усіх районів весь місцевий слідчий персонал, всіх начальників районів та їхніх заступників і мобілізують потрібні ще кадри в партійній організації області на допомогу, ставлять їх до конваєра, щоб подвоїти, потроїти пропускну спроможність цього конваєра розбирання людських душ. Конваєр аж гуде. Але знову «вузьким місцем» є суди. Хоч їх і безліч — різні «Тройки», «Спец-колегії», ОСО, трибунали тощо — але, бавлячись у «законність», всі ці суди (і кого вони мають дурити?

Перед ким відчитуватись і виправдовуватись?!) вимагають ніби «бездоганного» оформлення справ, щоб усе в них було як слід припасоване, підігнане до вимог советської юрисдикції, щоб все було «по-закону». (Господи! який цинізм! Але не тільки цинізм. Тут щось інше. Тим іншим є, очевидно, потреба виправдатися самим перед собою, хороблива й підозріла потреба, така, як потреба в злочинця ставити грубі свічки в церкві, яку він перед тим обікрав і має намір ще обікрасти). Це припасовування затягається в безкінечність, але вже й припасованими справами всі ті «суди» геть перевантажені, й тому деякі в'язні після закінчення слідства й підписання «двохсотки» сидять довгі місяці, а то й роки, чекаючи присуду. Ніяких надій на звільнення всерйоз ніхто не має (мало таких наївних!) і на те не сподівається. Вислід тих судів для кожного можливий лише один з двох — або кара на смерть, або заслання на довгі роки. В цьому виборі вихід в табори дорівнював порятункові, виходові на волю, і тому всі про це мріяли. Про етап. Етап у невідоме, в муку, але не в видиму смерть.

Андрій відчував, що, хоч він і сидить, але справа його десь рухається поза ним і поза його волею. Проте знав, що остаточне її оформлення не зможе відбутися без його участі і той чи той її фінал все таки залежатиме від нього — від того, чи зламається він, чи не зламається. Хоч до того фіналу ще далеко, ой як далеко! Якщо підходити з міркою закону, то справа його взагалі ще не зрушила з місця. Адже він не написав ще жадного слова. Не підписав жадного рядка. Як і не прочитав жадного документа із свого діла, щоб мати привід на нього зареагувати. І в той же час справа його пішла десь дуже й дуже далеко. Якщо збожеволіла Катря ось в цій самій тюрмі десь, якщо тут сидить його бідолашна сестра, то справа його пішла дуже далеко. Десь поза ним. І невідомо ще, скільки там взагалі сидить отаких, як Катря й його сестра, в його справі й десь там божеволіють. Від цієї думки серце Андрієве обливається кров'ю і безсилий гнів стискає щелепи.

Він береже записочку від Катрі — таку малесеньку паперову гульку-горошинку, — і та горошинка стала для нього талісманом, в якому криється велетенська сила. Якщо фінал справи залежатиме від нього, якщо він переможе цих варварів, то сила до того схована в цій горошині.

Там у ній написано... І це наказ, для Андрія обов'язковий. І це ж та запальна іскра, ім'я якій віра. Дружба. Свідоцтво її непорушності й непобідності.

Випадково по телеграфу Андрій довідався про Давида. Давид сидів у тройниках і... пішов на волю. Все витримав, і не розколовся, і пішов на волю. Це точно. Петровський — священник Петровський, отой «апостол Петро», дістав від Давида умовлену без'іменну передачу — кілька хусточок і кілька скарпеток. Одна хусточка синя й скраєчку надрізана. Це було знаком, що передача від Давида і що Давид на волі. Синя хусточка з надрізнаним краєчком. Тепер Петровський сидить в камері внизу. Він має ту хусточку.

Андрієві хотілося подивитися на ту хусточку. Він уявляв її. І уявляв юнака Давида, єдиного мужнього з усіх його одноплеменців. Безмежно чесного й безмежно упертого... І щиро радів за нього. Це теж було джерелом сили.

Андрій чомусь сподівався, що Давид передасть передачу й йому, хоч знав, що для нього тут не приймуть ніяких передач, бо він на окремім режимі.

Передачі не було й було трохи сумно. Так, просто сумно... Давид мав те щастя, що він ішов один і... що його ніхто не продав. І що він був просто наївний юнак, який потрапив в цю «піч вогненну» випадково.

III

Новий слідчий називався Гордий. Це, напевно, було прибране ім'я. Мабуть, після пригоди з Донцем цей новий господар Андрієвої душі вирішив краще сховатися за псевдо. На всяк випадок. Коли він вимовив своє ім'я, воно для Андрієвого вуха прозвучало занадто вже фальшиво. До того ж покvapність і демонстративність доведення того імени до Андрієвого відома була занадто вже підозріла. Але яке то, зрештою, має значіння. Суть не в іменах. Скажем, до Великіна яке не пристав ім'я, все буде Великін, а становище його жертви нітрохи не зміниться. І, напевно, багато з його жертв взагалі не знають його імени, якщо він не назвався сам, як і не пам'ятають, чи висів в його лябораторії портрет його патрона Миколи Єжова, чи ні. Андрій теж не пам'ятає, чи були якісь портрети в усіх тих лябораторіях, де вже він побував.

До речі, найперше, що Андрій зробив тепер, це, пам'ятаючи розмови в камері і прохання товаришів, — обвів оком пильно стіни, щоб побачити, чи висить портрет «залізного наркома», доки світ не став у його голові стовбола. Висить! Ось, на лобовій стіні, над столом слідчого. Висить, висить. У всій красі й величі. Такий собі худолиций чоловічок, подібний до чинбаря чи до закрійника. Колишній, нікому не відомий Сталінів чистій чобіт а чи «мальчик» до всього. Значить, чутки — то блеф. А чи тут діє інерція? А чи промова Сталіна то був лише цинізм? Так, то безперечний цинізм...

Гордий почав гордо в тому ж самому стилі, що й Великін раніше, що й усі інші. На фразу Андрія, пущену, як пробний бальон, для вияснення розумових здібностей свого нового опікуна, — фразу, вимовлену мляво, про права людини, про пролетарську законність і про Конституцію, в якій те все записано, — Гордий зареготався гомерично. А тоді визвірився:

— Плював я на твою за...ну конституцію! Хе! «Конституція»! — і загнув у шість поверхів на адресу конституції та «всіх дурнів.»

Ясно. Сім промов сімох Сталінів не можуть сказати більше й краще, як ця одна фраза цього наївного простака, що не мудрствує лукаво, виконуючи інструкції.

А Гордий був простак. Дуже блискучий, але феноменально обмежений. Та йому й не потрібен був розум — він думав кулаками. Цей оригінальний апарат думання в нього був надзвичайно розвинений — кулаки з довбеньку, — і саме за цей апарат думання його й взято до такої «державної» праці, ось в цю установу.

Кімната Гордого, в яку приведено Андрія, це не була лябораторія Донця, як він сподівався, а зовсім інша. З цього можна було думати, що Донець теж десь тут існує. Лише книги Андрієві перемандрували сюди й лежали ось за столом у кутку великою, хаотичною купою. Було чудно дивитися на Гордого й на ті книги, — що він буде з ними при такому своєму апараті думання робити, з тими книгами? Гордий — і книги... Ну й ну.

А Гордий проголосив, що відтепер Андрій в його руках і що він, що схоче, те з ним і зробить. Що всі попередні слідчі були дурні й до Андрія дуже чемні. Що влада його над ним необмежена. Що вони все почнуть спочатку, «по-своєму», тобто за його методою і т. д. І, нарешті, що Андрій таки підпише протокол.

Але це все були пустопорожні, так набридлі Андрієві фрази. Лише одно було нове — йому дали виключного дурня, який, при такому своєму апараті думання та при такому ентузіязмі, може його зовсім скалічити. «Метода» Гордого якщо й різнитиметься від усіх попередніх, то лиш радикальною простотою.

Однаке Гордий, мабуть, мав окремі інструкції щодо Андрія. Він покричав на нього, стусонув кілька разів, а тоді намагався взяти Андрія розумом, вбачаючи в ньому круглого ідіота.

Покурюючи й закинувши ногу за ногу, Гордий з безподібною проникливістю та самовпевненістю «ловив» Андрія. Він називав імена, вичитані навмання з «діла», й ставив провокаційні запитання... Це було чудесно. От він, наприклад, називає ім'я Стрільця й витріщається здивовано: — О! Стрільць! — А тоді ірже й задоволено та захоплено б'є кулаком по столу:

— Та ж він учора признався! У всьому признався!! Ось тут!.. І ти ще це підтвердиш... Тут от говориться про закопану зброю! Так ти це підтвердиш... Ну?!

Безподібний Гордий! Він не знає, що Стрільць — це ж Григорій Косинка і що той Косинка розстріляний ще п'ять років тому, — але яке йому до того діло. Він і Косинки не знає і не хоче знати. Він ловить Андрія.

Ось так він ловить Андрія, а Андрій навіть не спростовує безглуздя. Навіщо?.. Нехай... Андрій мовчить і з завмиранням серця чекає, чи не скаже цей наївний кулакастий дурень чогось цікавого й важного для нього, чогось про братів, про сестру, про Катерину... Сидить і думає, як би його чимсь спровокувати, щоб він показав донос! Донос! Або й ще щонебудь, що так пече й болить Андрієві. Але він ніяк не може дібрати способу, сам же Гордий, надиво, уперто обминає певні імена й не хоче вдаватися до певних шпаргалок, якими набите оте «діло». Очевидно, він має тверду інструкцію не чіпати певної групи імен і не оперувати тими матеріалами, які можуть зорієнтувати жертву, і він ту інструкцію виконує твердо і послідовно. З чого видно, що він не такий уже дурний.

Ловлячи Андрія, Гордий ненароком запитав, чи він не знає такого от Жгута? Сам тон запитання й погляд, яким Гордий при тому дивився в обличчя, змусили чуткого Андрія нашоршитись. Метода ставлення запитань ненароком і байдуже була добре Андрієві знайома. Коли в хаосі ставлять запитання ненароком — це й є головне. О, та він, здається, тільки клеїть з себе дурня, цей тип! Однаке такого прізвища Андрій не знав. А Гордий перепитав його кілька разів, притому пильно й зкоса дивився в обличчя.

— Чи не знаєте ви такого Жгута?

Андрій не знає такого Жгута. При цім Андрій не зміг приховати свого здивування — він справді не знав ніякого Жгута. Те здивування не могло прослизнути мимо уваги навіть Гордого, й він лишився явно задоволений і справді гордий. Він за чимсь полював і вполював. Це йому вдалось. Андрієві було досадно, що він дав маху, а в той же час тривожно — «Що за Жгут!?» І якщо цей дурень про нього так питає, то, очевидно, в цім і

є вісь всієї інструкції щодо імен. Гордому треба устійнити, чи знає Андрій Жгута. І бузсумніву, вони зацікавлені в тім, щоб Андрій не знав. Це устійнено. І саме тому Андрієві було досадно. Згідно його вироблених правил — слідчим нічого не треба давати устійнити. Чим більша дезорієнтованість, тим краще. Та сама метода в обороні, що застосовується й при наступі.

Але устійнено, що Андрій не знає Жгута. Андрій же устійнив, що є якийсь Жгут, що відіграє в його справі, може, велику роллю, та що слідчим залежить на тому, аби його не розконспірувати.

Одначе щодо Гордого, то хвилеве вражіння про його розум таки було безпідставним. Він був по-«хохлацьки» хитрий, це так, він вполював зайця з тим Жгутом, але розумові його здібности все таки цим не були реабілітовані. Далі йшла комедія в попередньому стилі. Гордий імпровізував. Не маючи ніяких зізнань Андрієвих в ділі, знаючи, що їх не здобув ніхто, Гордий вирішив все таки всіх перевершити й бодай якісь зізнання здобути. І він імпровізував. Він хотів всіх здивувати й таки розкрити контрреволюційну організацію, яка, на його глибоке переконання, існує. Існує напевно й відповідна до Андрієвих, Гордому відомих, поглядів. І Гордий докладав зусиль, ловлячи Андрія на ріжних іменах, вигаданих ним фактах, намагаючись Андрія застрашити приголомшуючими речами, розраховуючи на те, що людина під навалою тих вигаданих фактів впаде у відчай і розкаже вже невігадане, те, що вона має за душею. А цього саме й треба.

Лови Гордого кінчилися тим, що він страшенно роззлостився й кинув бавитися в розум... Він пустив у діло свої кулаки... І треба сказати, що він цим своїм «розумом» володів геніяльно... Він сам в одинку давав з Андрієм раду краще, аніж Великін зі своїми помічниками. Правда, тепер в Андрія не було й третини колишньої сили... Боже, якби це сталося в перший день, отак один на один!.. Але тепер Андрій, після всього перейденого, був занадто кволим... Збиваючи до непритомности й одливаючи водою, Гордий довів Андрія до такого стану, що аж сам злякався й похопився. Очевидно, він не мав санкції убивати до смерти, а мав наказ залишати трішки живим...

І він лишив Андрія трішки живим.

Після цього слідство перейшло в знайому стадію «нукання». Гордий переконував Андрія, що йому, зрештою, «нічого не буде», якщо він «признається». Хай він розповість про свої всі справи і все буде «в порядку». А так переконуючи, нукав:

— Ну?!

А так нукаючи та переконуючи «хоч щось дати», Гордий, щоб підкріпити жертву, навіть давав Андрієві напитись води. І Андрій пив. Він у душі не мав на цього дурня злоби, бо — бо ж він дурень, і на гнів ще й на таких не вистачало вогню. Божий бичок, якому однаково, що ломати рогами — мур, стовп чи людину. Клепав би своїми кулачищами паротягові казани і скільки б з того було користи!

Гордий нукає й знічев'я копається в купі книг. Він їх листає глибокодумно й кидає геть. І нукає.

Ось він знаходить якусь книжку, розгортає її й довго читає щось... І раптом вибухає саркастично й водночас тріумфуюче:

— Ах ти ж гад!.. Ага! Ти прикидаєшся ягням!.. А оце що?! Га?!!

Гордий потрясав якоюсь книжкою... В брунатній обкладинці... На тій обкладинці жирними чорними літерами написано:

«Поет — анархіст, Уот Уітмен!»

Андрієві щось пробігає по серцю. А Гордий уїдливо карбує, читає напис на титульній сторінці:

— «Любому й дорогому другові Андрієві Чумакові — Нур форвердс!» Ич ти!

Так, Андрій згадав, що там було дійсно написана девіз — «Нур форвердс!!», а подарувала цю книжку й написала «любому й дорогому другові» товаришка студентських років, Людмила У., безумно закохана в анархізм, в його давнього апостола Малатесту та й його недавнього маршала легендарного Нестора Махна, зараховуючи до анархізму все, що було й є революційного, наснаженого і зненавистю до ВКП(б) і до всякого деспотизму. А так як девіз «Нур форвердс!» все таки досить прозорий і небезпечний, то замість підпису там передбачливо поставлено якусь карлючку, що мала правити за ініціал «У». Дівоча конспірація.

— Що це таке «Нур форвердс?»

— Вперед!

— А-а... Ну от бач! Я так і знав... Ага! Хто це такий? — потрясав Гордий книжкою з таким скандальним написом «Поет-анархіст». Напис на титулі він прийняв так, як і написи на всіх інших книжках, дарованих авторами, як власноручний напис самого того анархіста. — Хто це такий?..

Андрієві раптом перебігає химерна й зухвала думка. Думка в стилі шибеничного одчайдушного гумору. І, не здаючи собі як слід ще справи, що з того вийде, Андрій звівся покаянно голову й зідхнув:

— Анархіст. Великий анархіст.

— З н а ю!.. Де він є?

— Хто-зна.

— Відкіля його знаєш?

— Знаючий...

— А-а, давно?

— З двадцять шостого року.

— Хто він такий? Де він живе?

— Один американець... А жив... у Києві...

— Ага, американець! Буржуяка! На якій вулиці?

— На... Так, на Деміївці.

— Будинок? Номер?

— Не пам'ятаю.

І закрутилася карусель. Слідчий взяв папір і строчив на нім карколомне відкриття. Андрій «широ признався», що була така організація анархістів у Києві, підпільна й страшенно законспірована, до якої належав і він. Напавши так щасливо на слід, Гордий наполегливо й завзято розмотував клубок, він добивався імен. Андрій мусів давати імена. І він записав у організацію всіх знаменитих людей історії, що бодай чимсь були подібні до

анархістів, лиш пильнуючи, щоб ті імена були найменш відомі Гордому й іншим, йому подібним.

Так, справжнім лідером підпільної організації анархістів у Києві він проголосив Бенвенуто Челліні.

— Хто це такий? — -вилупив Гордий очі. Ім'я Челліні йому нічого не говорило. Він знав Беніто Муссоліні, а Бенвенуто Челліні... Проте, зрештою, яка різниця.

— Фашист?

— Ні, анархіст...

— Один чорт! Всі ви, сволота, фашисти.

Потім Андрій записав у анархісти Баруха Спінозу.

— А-а! Це жид... Раз Барух, значить, жид... — зорієнтувався Гордий вже сам.

Потім Ульріха Гутена, викинувши «фон».

— А це хто?

— Німець... один барон.

Потім Уго Фосколо.

— А це?

— Італієць...

Потім Івана Вишенського.

— А це?

— Українець!

— Ич, позбиралася всяка махновщина!

Так вони уклали досить солідний список.

Потім розписали всі явки, наради й збори, коли були, де й хто був присутній. Склали стислу програму дії. Політичну платформу. Все, як належить. Наладили зв'язок з колами Нестора Махна в Парижі... Організація вийшла громоподібна.

Вони прововтузилися з нею до самого ранку. А вранці Гордий, справді гордий і задоволений, відправив Андрія назад.

Змучений Андрій навіть не думав над тим, яку безглузду штуку він викинув (це вже в стилі Санька Печенізького!), — він думав над іншим, їдучи в «Чорному вороні». Він думав про таємниче прізвище:

— Жгут... Що за Жгут?! І хто де за тим прізвищем сховався?

За цим прізвищем сховався донощик і провокатор, це ясно.

Але хто?

І мимохить в Андрія холонуло серце.

.....

П'ять днів не чіпали Андрія. А на шостий викликали.

Гордий сидів, розвалившись за столом, і дивився на Андрія. Лице його було червоне й його розтягав безглуздий сміх, але він його з усієї сили стримував. Мовчав. Нарешті процідив крізь зуби з незрівняним презирством:

— Ех ти-и!.. І ти думав, що ми дураки?

Андрій нічого не думав. Він зовсім не думав над тим, що Гордий п'ять днів шукав у Києві на Деміївці «фашиста-анархіста» Бенвенуто Челліні та Уолта Уйтмена. Він тільки думав над тим, що, мабуть, заробив собі ще одну статтю.

До кімнати зайшов Фрей. Постояв, подивився на Андрія.

— Що ж... Ви все «бавитесь»? .. Ну, бавтесь, бавтесь..І Смаліть далі в тому ж дусі. Тим гірше для вас...

По тих словах Фрей одвернувся й пішов. Андрій тільки помітив у профіль, що обличчя Фреєве кривилося від сміху.

А Гордий, підпершись обома руками й червоний, як шинка, дивився на Андрія й нарешті прохрипів:

— Сатана ти безрога!! От що... До книжок зазирати Гордий більше не мав охоти. І взагалі його опіка над Андрієм скінчилась: Андрія в нього забрали й передали іншому слідчому.

І тут було завдано Андрієві удару. В самісіньке серце. Найбільшого й вирішального.

Новий слідчий (сумовитий, з блідим нервовим обличчям, тихий такий, дуже інтелігентний з вигляду) чемним і спокійним стомленим голосом поінформував Андрія, що він — Андрій — належить Сергєєву й Велікіну. Але вони обидва зараз у відпустці. Вони скоро повернуться, і тоді Андрієва справа швидко піде вперед. Тоді прийде останній її етап. А тим часом... А тим часом Андрій мусить всерйоз подумати над всім. Над тим, щоб закінчити справу розумно. Він мусить переглянути всю свою дотеперішню поведінку й переоцінити багато дечого іншого... Його — слідчого — роля маленька. Андрієву справу йому передано часово, й він радий буде з ним чемно й культурно принаймні обміркувати ситуацію. І, якщо він зможе прислужитися Андрієві бодай порадою для того, щоб допомогти йому зберегти себе для корисної й важливої праці на благо урядові й партії, він буде задоволений.

Все це слідчий проговорив безвиразним, тихим голосом, думаючи, либонь, про щось своє. Він не відрекомендував себе, не кричав, не похвалявся банальними ідіотичними формулами й тим випадав із стилю. Видно було, що йому все те, з чим він бабрається тут, безмежно набридло, гнітить його.

Після такого от вступу тихий слідчий спитав Андрія, чи він знайомий з матеріялами «діла». От він опирається і все хоче вивернутись, а чи він знає матеріяли «діла»? Може ж, він даремно так опирається. Може ж, то марно, безвиглядно. Може ж, то помилка, яку потім тяжко, взагалі неможливо буде направити? Ніколи вже не можна буде направити!

Андрій не знає жадних матеріялів «діла». Він це сказав байдужим голосом, дивлячись на грубу зелену течку, що лежала перед слідчим на столі. Та течка набрякла щось занадто вже за цей час і то без жадної участі з боку Андрія. Там немає жадного його слова, жадної коми.

Слідчий розкрив течку й задумливо її листав. Довго. Листав і мовчав. Часом безнадійно поводив бровою. Андрій дивився оддалік і теж мовчав. Чекав. Відпочивав,

сидячи. Хто проходив по цьому проклятому пеклу, той знає, яке то щастя для арештанта після оглушливого безглуздя й чортячої свистопляски, якої не витримують нерви, дістати раптом тихого, чемного й культурного слідчого, який не розмахує паліччям і кулаками, не громадить монбланища нестерпної лайки, не кричить сам і не змушує жертву кричати й скавуліти. Словом, мати слідчого з нормальним людським обличчям і поведінкою. Тоді змучений в'язень відпочиває душею й тілом...

Слідчий зідхнув:

— Присуньтесь поближче, — попросив він Андрія. Андрій взяв свій стілець і підійшов до столу, сів насупроти слідчого.

— Так... Ну ось, скажем, ви ось це бачили?.. — запитав слідчий, тримаючи перед собою розкриту течку десь на перших сторінках і проводячи пальцем по чомусь написаному. По тих словах він підігнув нижню частину, аркуша (сантиметрів з п'ять, ніби чисту, лише з кількома штрихами), повернув течку до Андрія й, не випускаючи з руки, поклав перед ним...

Андрій впився очима в акуратно списаний аркуш. Він був списаний лиловим чорнилом, різними рядками, бездоганною російською мовою... На ньому було написано щось стилем рапорта...

«Н-СЬКОМУ РАЙОНОВОМУ ВІДДІЛОВІ УГБ-НКВД. НА РУКИ НАЧАЛЬНИКА
Р.В.

За тим ішло:

«Цим вважаю за свій обов'язок докласти органам Державної Безпеки, що цього числа 16 серпня 1937. року повернувся до міста Н., до своєї матері й родини нелегально відомий контрреволюційний діяч, колишній близький друг М. Хвильового, Гр. Косинки, Калініна й других контрреволюціонерів, Андрій Чумак, суджений колись і засланий, але не відбувший терміну. За всіма ознаками він утік з ДАЛЬЛАГУ, в якому перебував, вже давно, а приїхав інкогніто...»

Як не намагався Андрій втримати свої нерви, але втримати не міг, — все в голові пішло обертом. Серце закалатало, замутивши розум, оглушивши божевільним тиском крові вуха. Рядки стрибали перед очима, літери розбігалися. Даремно він намагався вчитуватися в дальший зміст — нічого з того не виходило. Якась страшна сила тягла його очі вниз, вниз, мізок палахкотів, теж зриваючись з лилових рядків... Андрій глянув униз:

Внизу був підпис — «Жгут».

«Жгут»? Хто такий «Жгут»? !

Очі знову метнулися вгору, вони стрибали по рядках хаотично, але розум, прип'ятий до підпису «Жгут», вже не сприймав змісту... Там рябіли якісь слова про контрреволюційну безперервну діяльність... Про військову підпільну організацію на Україні, якою Чумак Андрій керував з Сибіру... Стрибали якісь імена... Якісь «факти»... Щось про «авіаційні кола»...

Весь цей рапорт був коротенький, всього на одній сторінці, але який же він страшний, який стрясаючий!.. Далі Андрієві ніби хтось взявся здирати шкіру, підважувати черепну покришку — йому видався почерк знайомий!

Андрієві очі збігли знову на підпис. Він дивився на той підпис. Поторкав його пальцем. Тремтячий палець пройшовся по тому односкладовому слову, так, ніби пробував його стерти, стерти ману зперед очей... Раптом Андрій відігнув загнуту частину аркуша й глянув.

Там, в самому низу, написаний іншим чорнилом, стояв підпис... «Микола Чумак». Власноручний, такий знайомий підпис!

Слідчий розсердився й потяг до себе течку:

— Ах!.. Ну знаєте! Як ви так будете поводитись, то... Андрій нічого не чув, йому потемнів увесь світ. Це був страшний удар! В самісіньке серце. Заплющивши очі й зціпивши зуби, він безпам'ятне перекинув голову через бильце, — з нього щось видиралося зі страшною, силою... Ось-ось мав буйно заридати або забитись в гістериці... Але не заридав, лише тягуче, по-тваринячому мукнув... Слідчий дав йому води. Потім побризкав чоло.

— Ну-ну... Андрій Чумак! — промовив слідчий голосно, вольово: — Вам це не личить!.. Андрій прийшов до пам'яті.

— Дайте. Дайте мені... ще глянути... — попросив він тихо.

— Ні. Ви не вмієте поводитись... Та й ви вже все бачили й прочитали... Навіть те, чого вам не слід було бачити. — По тому слідчий зідхнув і сів за стіл. Порпався в паперах. Потім витяг якийсь аркушик і простяг його Андрієві. Андрій взяв...

— Це ваш лист? — спитав слідчий байдуже. — Це ви писали?..

Андрій дивився на лист. Ні. Це був лист від брата, лист від Миколи. Мовчав і дивився на списаний листочок... Це лист від Миколи... До матері... Писаний давно колись, з Далекого Сходу, з ОКДВА... Але навіщо йому слідчий його дав? Андрій ніяк не міг збагнути, для чого слідчий дав Миколиного листа?.. А-а... «щоб підкреслити тотожність почерку»... Гм... Він міг би цього й не робити... Ясно.

Андрій повернув листочок назад. Мовчки. Слідчий теж не домагався ніяких слів.

Потім слідчий показував ще свідчення того самого «Жгута», але вже друковані на машинці, кілька сторінок, піднісши до Андрія знову течку... Але Андрій не став їх читати. Він відсахнувся від тих ганебних шпаргалок, як від страшного позорища, і навіть заслонився ліктем. Аж слідчий здивувався. Ні, він не буде, не хоче цього читати! Він боявся за свій розум, для якого це буде занадто й він може урватися, як перетягнутий трос...

Нарешті слідчий показав бідолашному Андрієві ще кілька списаних сторінок, розкривши течку десь посередині... Це добре відзначила Андрієва свідомість, — течка розкрита посередині... До цих сторінок Андрій приник очима... Це були ті самі сторінки, що вже він колись бачив... Тоді в трійнику. Вгорі на першій сторінці стояло написане одним почерком.

«В справі громадянина Андрія Чумака».

Потім іншим почерком, зовсім незнайомим, заголовок:

«М о ї д о б р о в і л ь н і с в і д ч е н н я», а за цим ішло списаних тим самим незнайомим почерком кілька сторінок. А в кінці стояв підпис — підпис знайомий, дуже знайомим почерком:

«Катерина Бойко».

Це був власноручний підпис Катрі. Власноручний, лише трішки якийсь нервовий чи хапливий... Це її почерк.

Далі йшов під підписом додаток, написаний іншою рукою й навіть іншим чорнилом: «Була секретаркою Н-ського райвідділу НКВД»

А вже в самому низу було написано:

«Правдивість і власноручність підпису громадянки Катерини Бойко стверджується».

«Начальник Н-ського РВ НКВД — Сафигін».

«Начальник Відділу СПО Харківського ОО. НКВД - майор Великін Н».

«Слідчий — майор Сергєєв Л.»

Цю всю приписку Андрій пробіг швидко, якимось одразу схопивши її оком, так що слідчий не встиг ще зорієнтуватись, а Андрій перейшов уже до тексту спочатку. Читав, а сам думав про інше. Не було сумніву, що Катрин підпис тут опинився примусово і в жахливих обставинах: або ж її змусили ще до божевілля розписатися на чистім аркуші паперу, а тоді вже решту підтасували; або ж її змусили вже божевільну розписатися під цією писаниною мерзотні. В те, що написано, він не вникав і не цікавився. Мелькали знайомі фрази і формули, «контрреволюція», «агітація», «організація», «шпигунство» — словом, все те, що написав і Сергєєв тоді в своєму знаменитому протоколі, якого Андрій не підписав. Андрій дивився на сторінки, але не читав уже тієї мерзоти, — очі його запливли туманом. В них стояло скорбне обличчя Катерини... З мукою думав над тим, при яких обставинах вона збожеволіла, намагався угадати це серцем. Чи вона збожеволіла до підписання цих «добровільних свідчень» і тоді це є доказом, що вона не підписувала нічого. А чи вона збожеволіла підчас «підписування» цих «свідчень» — то тоді яку ж гірку чашу вона випила!.. Катерина... Бідна Катерина!.. Вони взяли її непритомну руку, чисту її руку в замазані кров'ю лапи й — повели по паперу...

Думка поверталася до підпису «Н. Жгут», і серце огорнула страшна, безвихідна туга.

Печальний і тихий слідчий закрив течку й сказав, зідхнувши, що це частка лише, але що цього, на його думку, досить, щоб зрозуміти Андрієві, що всі його змагання зайві й непотрібні. Матеріяли супроти нього убійчі, й їх неможливо спростувати. І т. д.

Він мав рацію, лише не знав, що вони для Андрія убійчі в іншому значенні, як також не знав, що з тих «матеріялів» деякі грають і зовсім іншу роллю, аніж того хотів би слідчий, бо Андрієві відома доля Катерини. Слідчий цього не знав. Він рекомендував Андрієві в обличчю таких, як от він бачив, фактів переглянути все й роззброїтись. Якщо є якийсь порятунок в його становищі, то він лежить на лінії найщирішого каяття й добровільного, найщирішого переставлення себе з позиції ворога в позицію друга, й треба надіятись на милосердя, що стоїть на сторожі розкаяних... Тут тихий слідчий навіть приклад навіть з біблії, коли Христос простив розкаяного розбійника... Але не кінчив цієї, досить незграбної й цинічної в цій установі, фрази під Андрієвим тяжким поглядом, сповненим страшного відчаю й такого ж страшного презирства...

Слідчий не знав, що Андрій не потребує «порятунку» й не потребує ніякого милосердя.

Відправляючи Андрія «до камери», слідчий радив йому подумати. Добре подумати, раніше аніж його справа повернеться до Сергеева й Великіна, перш ніж вона вийде в останній етап. Подумати, щоб бути готовим до того останнього етапу, на якому все буде вирішено безповоротно, або так, або так. В Андрієвій волі, щоб все закінчилося якнайкраще.

— Подумайте.

І Андрій думав. Але думав, не про те, про що радив слідчий. Він думав про смерть.

В перше Андрій всер'йоз думав про смерть. Душа спустошена, так ніби по ній пройшов гураган. А чи вогненний смерч. Все спопеліло. Руїна. Чорна руїна, а над нею безвихідна, нестерпна, безмежна туга.

Андрій уперто думав про самогубство. Це стало ідеєю-фікс, яка його переслідувала вдень і вночі. Але як те зробити? Як зробити так, щоб то було напевно й безповоротно. Можливості в'язня занадто обмежені в тих умовах, в які його поставлено. А там, нагорі, видно, передбачили його намір і поставили в такі умови, в яких він нічого не міг заподіяти собі. Його вкинули в камеру, де сиділо шестеро людей, і, до того ж, в таку, що її обсервовано весь час з коридора, вдень і вночі. Андрій це помітив. Як помітив і те, що ті шестеро людей дуже вже щось пильно за ним приглядаються...

Лежучи на підлозі, «лицем до дверей», як їм «усім» суворо наказано, Андрій цілі ночі перебирав у пам'яті всі знані йому методи «втечі» з цього світу, здійснювані при найсуворішому нагляді. Вій знав, як в одиночках перерізають артерії на руці й опускають її в невелику парашу, поставлену під ліжком, наливши в неї трохи чистої води підчас вечірньої «оправки», а тоді додавши вечірню порцію гарячого чаю. Перерізвавши артерії і опустивши так руку поза ліжком в теплу воду, людина засинала навіки, і вже вранці її не могла розбудити вся тюремна адміністрація разом з усіма слідчими... Але для того треба мати бодай малесенький шматочок заліза або гострого скла... На прогулянку не водять, і тому немає шансів те здобути... Та хочби й водили, то в тім знанім прогулянковім «балагані» нічого не можна знайти. Це виключене... Тоді Андрій думав про цвях — про іржавий цвях, яким стратив себе той ад'ютант. Але й це нездійсниме, іржавий цвях — недосяжна мрія тут... Мотузка?! Можна б, скажемо, подерти штани й якось щось зкомбінувати. Але й це абсолютно нереальне в такій камері і в такім товаристві... Андрій все думав і думав, шукаючи способу, який би його вирятував з чорної пустелі, з нестерпної туги. Ночами, коли він засинав і повертався лицем набік або скорчувався, підсвідомо уникаючи лицем світла, його будили — наглядач відкривав «кормушку» й стукав по ній доти, доки всі не прокинулись, і велів Андрієві лягти «по-правилу», цебто лицем догори й до дверей. А вранці, як вони всі ходили «на opravку», в камері систематично кожного разу роблено пильний обшук. Навіть не те що цвяхка не могло бути, а й десятисантиметрової нитки, навіть косяного, а не тільки металевого, гудзика, який би можна було загострити. Ні, це неможливо, тут не можливо здійснити Андрієві свого задуму. Ах, якби це дванадцята камера! Мріючи про дванадцятку камеру або про якусь їй подібну, Андрій вирішив обдурити всіх, що так за ним пильнують в камері й поза

камерою. Він «заспокоївся», «повеселів», «зовсім змінився», «почував» себе якнайкраще й відповідно до цього поведився. Він демонстрував, як то йому гарно в цій камері живеться, який він спокійний і який то він радий, що нарешті потрапив в таку розкіш. Спав він завжди «як убитий», і його довго не могли розбудити «на поверку», — лежачи із заплющеними очима, Андрій давав штовхати себе під боки та сіпати за сорочку камерним «опікунам» а то й черговому корпусу по кілька разів. Вставав «веселий». Вдень розважав своїх колег анекдотами... Це йому коштувало колосального напруження волі, але в ім'я тієї мети, що заволоділа всім його єством, він був здібний на таке останнє напруження.

Прагнення смерті підсилилось тим, що він узнав у камері з окремих уривків фраз. Виявилося, що Великін і Сергеев ні в якій відпустці не були, а працюють собі, та що всі, що сидять у цій камері, це їхні «клієнти», тобто належать до відділу Великіна й підпорядковані слідчому Сергееву. Так що обіцяний «останній етап» може скоро й несподівано прийти, бо не треба чекати нічийого повернення з відпустки. А ті всі муки будуть вже зайвими. Навіщо?! Пружина його душі розкрутилася з шаленою швидкістю, і вже тепер її ніщо не накрутить. То ж ті муки будуть зовсім зайвими...

Так минуло кільканадцять днів. Потім Андрія викликав той самий тихий слідчий і спитав:

— Ну, як? Що ви надумали?..

— Надумую... — відповів Андрій тоном, що міг подавати якусь надію.

Слідчий подивився в Андрієве змучене, але спокійне лице, оглянув його всього й, видно, лишився задоволений. На тому виклик покищо й скінчився. Слідчий відправив Андрія назад. А відправляючи, сказав.

— Ви маєте вже дуже мало часу. Зробіть з цього правильний висновок...

Андрій мав щастя! Його не повернули вже до камери з шістьма обсерваторами, а відправили назад, на Холодну гору. Цим Андрій був так втішений, ніби хтось подарував йому свободу... Так, це була свобода. Свобода зробити нарешті так, як він хоче.

Тепер він уже зможе здійснити свій задум. Він потрапив у камеру ч. 12 знову. В камері ч. 12 був великий рух — багатьох забирали, ще більше приводили. Забирали людей здебільшого вночі і все з «вещами», від чого камера перебувала весь час в стані тяжкої депресії. За арештантськими прикметами, коли забирають вночі «з вещами» цілими партіями, то то дуже погано... То дуже погано!.. Інша справа вдень — це може бути на етап, це може бути навіть... на волю. Авжеж, були й такі божевільні припущення. «На волю!» І всіх, кому заповідав оперативник або черговий корпусу вдень зібратись з «вещами», товариші, ті, що лишалися, напакувували цидулками й допомагали зашивати їх поза рубці, напакувували проханнями щось, десь, комусь — матері, сестрі, дружині — передати, переказати, зайти туди, зайти сюди... І неодмінно не забути!.. Зібрані «з речами» приймали всі прохання (всі! бо кому ж можна відмовити?) сумно й без віри (а іноді з вірою й шаленою радістю, під впливом масової психози), намагалися всі прізвища, й адреси, й умовні знаки запам'ятати... А ще в'язні просили конче надсилати умовлені передачі з волі, хоч щонебудь, аби лиш подати вістку. Зрозуміло, що передавати передачі від себе «звільненим» буде ризиковано, тому нехай ті передачі організують рідні тих, що садять, а «звільнений» лише хай скаже, який зробити умовний знак. Треба, щоб там був

умовний знак — риска на хусточці, дві дірки в скарпетці, одірваний гудзик на якійсь (отакій або отакій) сорочці і т. д. і т. п. І з цього буде ясно, що отакій от опинився на волі. Так само можуть бути передавані вісті рідних про самих себе чи про знайомих. Ах, скільки може бути чудесних способів дати вістку з волі! Скільки зміслу можна вкласти в отакій от собі відірваний з м'ясом гудзик! Або, навпаки, в пришитий якийсь непарний гудзик, скажемо, помежи чотирма білими — п'ятий синенький! Або помежи гудзиками звичайними один перлямутровий! (До того ж, перлямутровий гудзик — це добре, бо треба ж чимсь оздоблювати арештантські люльки та чубуки). Або скільки можна наробити знаків на одній хусточці?! Можно укласти на такій хусточці цілу поему, яку, крім в'язнів, ніхто з тюремників ніколи не зможе прочитати. А в'язні її прочитають. Всю. І навіть те, що на ній не відзначено ані плямками, ані дібраними кольорами, ані продертими дірочками — запах волі!

Та тільки багато забирали людей «з вещами» вдень, але щось не було з волі ще жадної умовленої передачі за весь час, відколи найстаріші ветерани камери 12-ї тут сидять, жадної. На весь спецкорпус був тільки один випадок в камері 6-й — прийшла умовлена передача від Давида! для Петровського, через якусь рідню останнього, — й про неї по всій тюрмі ходить тепер легенда. Поза тим — жадної. Але людська надія безсмертна. Ненадходження умовлених передач з волі від «звільнених» оптимісти пояснювали тим, що ті передачі затримує тюремна адміністрація, мовляв, «здогадавшись про арештантські каверзи», й таким чином віра в «волю» лишалась жевріти. Напевно, напевно, люди йдуть на волю, ті, кого викликувано з «вещами» вдень.

Інша справа вночі, та ще коли забирано партіями... Тоді в камері стояла гнітюча тиша — якийсь невловимий людський інстинкт приречених нашіптував жаскі припущення, сіяв тривогу. Чи, може, це тому, що в людській природі взагалі лежить містичний страх перед самою ніччю, перед темрявою. Таким, забираним вночі, ніхто не давав ніяких доручень, не навантажував їх проханнями, лиш навантажувано їх удавано оптимістичними підбадьорюваннями, що досягали цілком зворотного наслідку, бо ніхто в той оптимізм не вірив...

Багатьох вже з камери забрано, але куток, де сидів Микола, Руденко й ціла їхня група та де вчився Санько, ще не був рушений. На місце забраних прибуло ще більше нових, і тіснота, задуха та товкотнява збільшилися.

Тут, в цій камері, Андрій мав змогу здійснити свій намір, свій останній вчинок на цьому світі. Він для того сюди прийшов. І про його кінець все таки буде відомо, не всі ж, хто є в цій камері, загинуть, хтось та вціліє після всіх бур і перипетій.

Не кажучи нічого своїм друзям, нишком від них Андрій робив свої приготування. На першій же прогулянці він знайшов маленький шматочок заліза — шматочок зітертої підківки від чобіт якогось тюремника, може, навіть самого альбіноса, — підківки від солдатських чобіт! — і заховав його в кишеню. В камері нагострив його, мов бритву, пробуючи на волос, — стинає!.. Коли гострив, руки його тремтіли, але не від страху, а від думки, щоб часом хто не здогадався, для чого це він гострить шматочок підківки, що це він надумав... Потім почав комбінувати — в що йому набрати води, як і де її поставити. Це складна проблема. Крім мисок, в камері нічого ліпшого немає. Ну що ж, нехай буде миска.

Зрештою, і в миску можна добре вмотити руку... Були такі випадки, коли самогубці користалися мискою... Тим більше, що набрати чаю в миску лекше і поставити її в головах, не викликаючи ні в кого підозрінь.

Нарешті прийшла та ніч, що мала бути останньою. Бажана, благословенна ніч. Звечора, скаржачись на шлунок, Андрій попросив товаришів — Миколу, Руденка й Санька — уступити йому свій чай, свою порцію чаю. Потім попросив у Саркисьяна його великий олив'яний кухлик, налив його повний і поставив у головах на рурі парового опалення, щоб чай був теплий (бо рури звечора нагрівалися й всю ніч були гарячі), крім того, налив трохи чаю в миску й поставив її в головах на підлозі.

Звечора, лежачи горілиць, вони втрійку співали, а Санько сидів, зіскулившись, у ногах і слухав, поклавши голову на коліна. Вони співали пісню «Ой не пугай, пугаченьку!..»

Власне, співав Микола, а Андрій з Руденком лише тихенько йому помагали, скорше ж співали мовчки, серцем, кожен по-своєму. Але все одно вони співали втрійку, а Санько сидів, слухав.

Пісня була саме така... В ній співалося про вдову, й про мале дитя, та про орла, що вміє розмовляти. І всі в ній уміють розмовляти. І їх персоніфікує Миколин голос: .

«Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку...
Як же ж мені не пугати,
Як все яри та байраки.
Нігде мені гнізда звити .
І діточок розплодити...»

Микола співав з таким чуттям, ніби передчував серцем, що має щось статися, щось безмежно трагічне й непоправне, і його смутний і гарний голос брав за серце не тільки Санька, а й не одного в камері. А ще більше, може, брав за серце зміст.

«Ішла вдова долиною
З маленькою дитиною...»

Для одних то вдова, для інших то мати, сестра, дружина, і кожен міг до болю чітко уявити, як от вона йде... І як от вона тужить...

«Ой, сину мій малесенький,
Де ж наш батько ріднесенький?!

.....

Летить орел над водою,
Розмовляє з удовою...»

Тут помічники — Андрій і Руденко — відстають, завмирають, і Микола співає сам. Микола співає тихо, але всі, мабуть, чують це місце пісні і в найдалших кутках, причаївшись.

«Не плач, не плач, молода удово!
Бо я твого муха знаю!..
Бо я твого мужа знаю —
Тричі на день одвідаю...

Тричі на день одвідаю —
І снідаю, й обідаю.
А третій раз вечеряю:
На кучері наступаю,
З лоба очі видираю...»

Перенаснажені людські серця від цієї пісні стинаються. Андрієве серце теж. Лише Андрієве серце не так на неї відгукується. Воно ціпеніє, зіщулюється й з ще більшою силою стремить до прірви.

Потім вони мовчали. Думали кожен про своє. Коли вже камера поринала в сон і коли вже й куток укладався спати, Андрій зідхнув і тихо, роздумливо промовив до товаришів, що вони всі мусять цей вечір запам'ятати. Всі. А якщо котрому з них судилося загинути, то хай живі згадують цей вечір Цей прекрасний вечір... Микола глянув на Андрія здивовано й нічого не сказав. А втім, він був теж такої думки.

Нарешті всі уклалися спати. Нарешті. Андрій непомітно провів, чи стремить його залізачка, схована в щілині межі дошками, й ліг горічерева. Залізачка, його рятівнича залізачка, підківка із солдатських чобіт, як вірна подруга, тут. Закрив очі, сказав усім добраніч і замовк, слухав, як у скроні б'ється пульс. Лежав у забутті, марив, якщо можна назвати маренням цей тоскний вир думок. Санько посидів у ногах ще трохи й пішов теж спати під свій стіл... Андрій лишився сам. Сам з собою... Слухав, як у скронях б'ється пульс...

Це прийшла остання ніч. Зовсім остання ніч. Думка тоскно вернулася до тієї точки, з якої почалася раптова аварія, до того моменту, в якому з такою страшною силою розкрутилася пружина його душі:

«Жгут»!..

І от — пружина розкрутилася, й ніщо вже не в силі її накрутити знову.

Пустеля. А в тій пустелі миготить промінчик, скорбний промінчик, далека рефлексія, забутий кадр далекого-далекого дитинства. Найперший спогад його життя, найперше його вражіння:

Спершу безмежна й таємнича темрява. А потім у неї увійшов промінчик — то сонячний промінь проредся звідкілясь, сам-один пройшов у дірочку, що була в темному запиналі (в чорній хустці, якою мати запнула вікно, йдучи на поденну, щоб діти довше спали), й простягся, як золота струна, через чорноту. Він стояв навкоси — від невідомої й незваної для дитячого розуму точки десь вгорі і вниз, в проломину, що утворилася на полу, бо одна дошка з того полу випала. А в тій проломині десь ген внизу сяяла веселка. Там кінчався промінчик тією веселкою. Андрій дивився в проломину на дивну чарівну веселку й намагався дістати її пальчиком. Тягся до неї з усієї сили. Веселка промінилася, сліпила очі. Нарешті він її дістав! Дістав, торкнув, але... Веселка згасла. (То була маленька стеклярусова намистинка, але звідки йому було те знати. То була чарівна веселка! І от та веселка погасла). В розпачі він намагався її якось викликати, хай вона засяє знову, тягся руками й всією душею в проломину, поки... поки туди не звалився. Всі лишилися на полу, спали покотом, а він один десь у безодні. Промінчик теж згас і все обгорнула темрява...

І другий спогад, що ринув в імлі Андрієвого спустошеного серця: така сама темрява, а в ній сонячний зайчик. Невідомо, звідкіля він узявся, як він прокрався, але він мерехтів і бігав (він бігав у ночвах, що стояли з дощовою водою посеред хати) — він жартував. Потім якимось дивом той зайчик опинився вгорі і там завмер... І вже не було зайчика — десь з темряви дивилася скорбна Божа мати з дитям на руці. То та почорніла іконка, до якої мати їх щовечора ставила навколішки молитись. Але тепер вона була ясна-ясна, мерехтлива. Вона ожила й дивилася з темряви. Зачарований і зляканий Андрій не міг вийти з дива... І він пам'ятав потім усе своє життя це дитяче, таке дивне, таке зворушливе «чудо», що було другим відправним пунктом його сприймання світу... Божа мати подивилася на нього й на всіх сплячих, посміхнулася скорбно і... теж погасла.

З серця видирається туга.

Погасло. Все погасло. Пружина розкручена, й ніщо не в силі вже її накрутити. Думка пробігає швидко, гарячкове, хаотично через все життя й зупиняється над безоднею, в якій погасла веселка його життя. Все. Так, все. Безповоротно... Ну ж, чого вагаться?! Серце набрякло від болю, і той біль заступає все, і його не сила терпіти. Вік розливається в безкінечність. А під ним — вже немає нічого, все спопеліло, лише стоїть, як табличка, прокляте слово над усім, в що вірив і що любив:

«Жгут»...

Андрій зціплює зуби й простягає руку... Камера спить. Звалище людських кінцівок спить, зваляє в хаос, в кладовище людських нервів і поторощених сердець. Андрій простягає руку й тихенько мацає щілину межи дошками, рука його несамовито тремтить... Ні, треба спершу налити чаю в миску... Тихесенько наливає в миску теплого чаю й оглядає камеру — чи всі сплять? Всі сплять. Як побиті... Хапаючись, Андрій напинає ліву руку, а правою шукає за ножиком. І в поспіху не може знайти... Всі сплять, а він не може знайти... Ось хтось прокинеться! і тоді — тоді все пропало, — він уже не втече з цієї камери, з цього світу, від цього нестерпного болю... Де ж він?! Чи, пак, він його поклав під голови? В забутті вийняв і поклав під голови?! Андрій мацає під ганчір'ям — нема... Тоді хапається за кишені — здається, він його поклав сюди... З несамовитим розпачем, тремтячими руками він шарить по кишенях, поза рубцями лахміття, і знову в щілині, і знову в кишенях — що займана!.. Господи, що ж це таке?! З його горла ось-ось має видертися стогін. Може, це він уже збожеволів?! Збожеволів?!

І раптом намацує маленьку паперову горошинку... В кишені... За рубцем...

Горошинка — записочка від Катрі!..

І так, ніби після того заштрику тоді на слідстві, його всього стрясає. По тілу йде гаряча хвиля, аж зашпари заходять в пальці, хтось попустив гальмо й розсунув темряву.

Андрій розгортає записочку й читає дрібненький почерк:

“Будь мужній! Тримайся! Любий!»

Він цілує ту записочку, й знову складає в горошинку, й стискає ту горошинку в руці. Витирає спітніле чоло... «Фу-у, малодух!.. Ну-ну, ще не час! ще не час...», спершись об стіну спиною, сидить, блідо посміхається... В серці хтось знову накручує пружину. Накручує до краю.

Паперова горошинка, просякла потом, притиснена пальцем до долоні, проміниться в серці так, як колись той образ Божої матері.

.....
Вранці до Андрія підійшов Санько:

— Андрію Яковичу! А може б, я оце вас поголив? Діставши згоду, Санько намилив Андрієві щоки справжнім милом (десь доп'яв змилочок), потім вийняв із своєї кишені Андрієву пропашу залізячку й гарненько його тією залізячкою поголив. Заскаливши око, він її так гарно «підтягав» об підшву черевика...

Андрій почервонів, як дівак, спійманий на шкоді, але нічого Санькові не сказав. В Санькових руках ганебний доказ його слабодухости.

Але ж і варвар! Коли він її так мистецькі вкрав?!

Андрій лишився жити. Лишився нести свій тяжкий хрест до кінця. Поки впаде.

Того проклятого односкладового слова й прикритої ним жахливої суті не вистачило, щоб зіпхнути його на той світ.

Але його цілком вистачило для того, щоб на цьому світі Андріїв хрест був безмірно тяжкий, такий тяжкий, що пригнув його геть до самої землі.

IV

В похмурих тройниках, над рядом смертних камер, в спеціально пристосованім закапелку вони чекали вдвох, коли привели Андрія. Це були Велікін і Сергеев. Закапелок цей для слідства зроблено не випадково над відділом смертників — він розрахований на окремих психологічний вплив. Звичайна тройникова камера, понура, з маленьким, густо заграбованим вікном в глибокій западині, з дугастою низькою стелею, з вкритими в стіну висячими ліжками, з дебелими залізними дверима, з чорною асфальтовою підлогою — дуже зручна для приділеної їй ролі. І Велікін та Сергеев надзвичайно до неї пасували — саме такий закапелок відповідав їхньому покликанню. Вони сиділи, розвалившись, за маленьким столиком, в шинелях, рясніли залізними бляхами та пряжками й були підкреслено суворі, таємничо-понури. Від цього кам'яного мішка разом з ними віяло середньовіччям попри всі модерні бляхи. На думку не могли не приходити часи московської опричнини. І до тих нещасних, воджених під конвоєм з руками «назад» та з похиленою головою, що переступали цей поріг, жадне слово не могло краще пасувати, як слово «людішки», витвір московського деспотизму, перлина великодержавного лексикону. «Людішки»... Знеосіблені, змордовані, безбарвні істоти, перероблювані «на мило». Може, це гіпербола нещасних в'язнів, але коли згадати те мило, яке видають в тюремній лазні, то хто його знає, з чого воно й зроблене... Образ того мила якимось дивом дуже пасує до цього ось кам'яного мішка. Може, тому, що в таких мішках в'язні страшенно потіють, беруться чиряками, немов би геть розповзаються... пріють... гниють...

Андрія посадили на табуретці. По формі. Довго дивились мовчки, вивчали Андрієве обличчя.

Потім Велікін вийняв з течки непідписаний протокол і мовчки поклав його на стіл насупроти Андрія. Поклав і дивився чекальним поглядом.

— Ну-с? — процідив запитливо Велікін. Сергєєв позіхнув і оглядав камеру, так ніби вперше її побачив, постукав з цікавістю закаблуком об підлогу, подивився туди, де постукав, і запитав Велікіна:

— Гм... Це там камери смертників?

— Там... — сказав Андрій замість Велікіна і замість відповіді цьому останньому.

— О, а ти й знаєш? — здивувався Сергєєв іронічно. — Звідкіля ти це знаєш?

— Весь світ про це знає.

— Та що ти!.. А от, що ми тут сидимо й що з тобою зробимо — про це світ не знає. Ажи? Чи як ти думаєш?

— Взнає... колись...

— Ха-ха-ха!.. Ну то вже, брат, дудки!.. Ха-ха-ха! Та якби світ знав, що ти оце тут, то прийшов би сюди й тут тебе геть роздер! Поняв? Так що ми тебе охороняємо...

Андрій промовчав. Він не мав охоти до розмови, як не мав зовсім наміру й підписувати протокола. Даремно Велікін дивився таким чекальним, напруженим поглядом, водячи ним від обличчя до протоколу. Андрій не збирався підписувати. Це було написано на його обличчі й на всій його фігурі.

— М-да-а.. — протіг Велікін, примруживши очі й зціплюючи зуби. — Так ти що, відмовляєшся від усього, що ти тут понаписував? Ну, добре, якщо вже ти не хочеш підтверджувати, то ти так і напиши — «відмовляюся від усього, що я тут понаписував!..» Пиши. Ну-ну, давай.

— Вірно...

— Ага, ну от ти сказав «вірно»! Отак і запиши, запишіть, Сергєєв, «вірно» і так далі...

— Вірно, — відкарбував Андрій, — а за цим іде «і так далі» — тобто: вірно, що така фраза там мусіла б стояти. Але написати її мусить... гром. Сергєєв, бо ж то він там понаписував.

— Та ти що! З'їдіотів? Забув уже, як ти писав?! Не забув? Ну, так і напиши — «все, що я отут написав, є брехня». Чого тобі ще треба. І буде квит. Отак відмовишся і все буде в порядку. Ну? І закінчимо вже все по-хорошому. Справді, досить вже цієї ерунди!

Андрій не поворухнувся.

— Та що ж ти, чорт би тебе забрав! Підтверджувати не хочеш і заперечувати не хочеш? То що ж ти хочеш?!

— Я хочу... Я хочу бачити прокурора (Андрій зовсім не хотів бачити ту мавпу, але це так).

— Ова! Та й що ж ти з ним робитимеш? Цілуватимешся чи що?!

— Ні. Я йому напишу власноручно свій «протокол»... і підпишусь...

— Гм... — уїдлива іронія. — Та й що ж ти там писатимеш?

— Правду...

— Йолоп! Ти хочеш знати «правду»? Ну, так правдою є, що твій прокурор сидить вже ось у цім десь корпусі. Як зустрінеш, пожалієшся й напишеш... А тим часом я тут твій прокурор і все... Цар і бог!.. Отже, пиши своє заперечення.

Андрій щодо прокурора це сказав так собі, бо в дійсності не мав ніякого наміру щось писати жадному прокуророві й жадного з них бачити — «правда» про прокурорську функцію йому добре відома. Сказав те, аби лиш розряджувати напругу, аби лиш відволікатись від того протоколу, що лежить на краєчку стола.

— Ну, а ще що ти хочеш? — вже палахкотів очима Велікін.

— А ще... На підставі закону, я хочу очних ставок...

— Ого, юристом став! Ич ти! «На підставі закону»... «Очних ставок»... І з ким же, осмілюсь спитати?

— З усіма тими, що там (кинув на Велікінову течку) понаписували...

— Але з ким, з ким?

— З усіма...

— Умгу... (Павза).

По павзі Велікін заскалив око, пильно вшніпився ним в Авдрієве обличчя:

— То ти, може, знайомий з «ділом»? Читав?

— Читав.

— Усе? — підкрадається Велікін.

«Ага, контролює попереднього слідчого?» — подумав Андрій і відповів, не вагаючись:

— Усе.

Велікін нахмурився. Сергєєв теж. Удали, що вони Андрієві повірили. Сергєєв ледве стримував посмішку.

Не вдалось! Андрій хотів викликати їх на те, щоб вони показали все «діло», але помилився. Йому страшенно хотілося раптом подивитися ще раз на той рапорт з тим підписом, ну, й на решту, чого йому не показувано. Він думав наївно, що вони впіймаються на гачок і, повіривши, що він уже однаково все бачив, покажуть. Яка наївність! Ба, вони лише по частинах розставили те «діло», немов тенета, й ловлять його, Андрія. І ніколи вони його не покажуть, хоч «по закону» він і має право все бачити. Але ж «по закону» й Велікін не має права його мордувати. Але він це робить «по закону» й по закону не дасть ніколи заглянути в секрети кухні, що «шиє» те «діло». Закон що дишель...

— От бач, — скривився Велікін, — ти бачив усе діло, а ще опираєшся. Та після ознайомлення з ділом тебе мусіло б скрючити... І я думав, що тебе вже скрючило! А ти ще опираєшся. Хіба ти не зрозумів, що всі шляхи тобі вже одрізані, що ти лежиш на всіх лопатках і що оця морока з тобою — то тільки ради пустої формальности. Розумний чоловік на твоєму місці взяв би й все підписав, одним махом. Бо чим більше упертости, тим гірше. І чим далі, то буде гірше.

Андрій мовчки дивиться понад головою Велікіна в стіну, на вогку пляму, що розповзлася, немов географічна мапа, морями, континентами, островами...

— Ну, досить! — ляпає Велікін рукою по столу. — Так підписуєш?

— Дайте мені очні ставки...

— Очні ставки тобі не потрібні. Якщо ти бачив діло, то мусів зрозуміти, що очні ставки тобі не потрібні. Там досить і без очних ставок, щоб з тобою дати раду. Ну!?

Андрій зідхає.

— Та що ти з ним торгуєшся! — не витримує Сергєєв. — Теж мені базар!

Дійсно... Ну то кінчимо торгівлю. Не хочеш підписувати — не треба (Велікін це говорить, а очі в нього мерехтять зовсім інакшим блиском, аніж слова). — Не хочеш — не треба... Ти ознайомився з ділом. Ти сам сказав. Добре. Будем вважати слідство за закінчене... Ось підпиши оце.

З тими словами Велікін підсунув папірець. То була вже знайома Андрієві «двохсотка» — протокол про закінчення слідства. Лише складений трохи інакше, хоч і надрукований ніби стандартно.

— Пиши! — вмокнув Велікін ручку в чорнило й подав Андрієві. — Ось тут ось внизу... Тут...

Андрій зовсім не збирається підписувати, але бере ручку, а тим часом читає:

«Протокол про закінчення слідства».

Далі та сама знайома формула, лише викинута «на підставі статті 200-ї». Просто написано — «Я, ім'ярек, ознайомився з ділом і вважаю слідство за закінчене. Більше нічого не маю додати». Власноручний підпис...

— Гм... — каже Андрій повільно, — як я це підпишу, то це буде фальшивка. — І по тих словах відсуває папірець.

— Як це! — скипів Сергеев. — Та це ж нова форма!

— Добре... Але таке моє рішення... Тут закон обійдено двічі...

— Так слідство ж закінчене! — визвірився Велікін.

— Можливо... Але я маю багато чого додати...

— А-а... — протіг Велікін, стримуючи лють. Посидів, ворущачи щелепою. Потім звівся й застібнув шинелю.

— Добре — Тоді ти будеш «д о д а в а т и»...

Сергеев хіхикнув, тим підкресливши жаский зміст отого «додавати», й вони пішли. Пішли геть. Андрія забрав стрілок і відвів до камери 12-ї.

Було ясным, що це все була смуга психологічного наступу і тепер той наступ психологічний скінчився.

«Додавати» — це вже буде отой обіцяний «заключний етап».

Хоч справжній зміст цієї формули далеко не ясний. Якщо під ногами були камери смертників, до яких Сергеев стукав ногою, то той етап несподівано може бути справді заключний і дуже короткий. Адже ж судять заочно спецколегії та ще якісь там суди.

В тюрмі розпочалася своерідна епідемія — «печатання пальців» та фотографування. Весь другий спецкорпус «печатав пальці». В цій країні гіпертрофованого бюрократизму коли щось роблять, то неодмінно на високу скалю, якщо не можна зробити «в міровом масштабе». І якщо почалася якась кампанія, її ніщо не в силі зупинити. Вона йде тотально. Так і з цими пальцями — їх «печатали» тотально. Це курйоз, звичайно. Не може ж бути, щоб всі в'язні так таки одноразово готувалися на етап чи на суд. Та найбільшим курйозом було те, що, за давно існуючими правилами по тюрмах цієї благословенної країни, робили дактилоскопічні відбитки та фотознімки лише доведеним злочинцям та засудженим. І ніколи не робили цього тим, чиї справи перебувають в процесі слідства, в процесі вияснення й невідомо ще було, як те все скінчиться. Але то

було колись, коли ще існував якийсь глузд. Зараз за всіма ознаками весь той глузд випарився. Проте це, мабуть, таки було за приписами нового, спеціального глузду, за новою скаженою діалектикою, яка каже, що з советської ежовської тюрми все одно виходу нікому немає. Хто сюди входить, ніколи назад не виходить. То тоді, дійсно, все це закономірно. Яка ріжниця, справді, коли робити знімки та «печатати» пальці — на перший день після арешту, а чи на перший день після смертного вироку, чи після вироку на довгі роки каторги. Все одно, рано чи пізно, вирок прийде і це треба буде робити, тож ліпше поробити все заздалегідь. Це є зразок раціоналізації й автоматизації. Можна б навіть взагалі «перепечатати» пальці всім мешканцям СРСР, ще до їх арешту, бо ж все одно доведеться «печатати»! Не за розпорядженням паспортного якогось там бюро, а за розпорядженням тюремної адміністрації, до рук якої ті мешканці так чи так потраплять.

Епідемія ця викликала багато хвилювання, ріжних припущень, розгублености серед в'язнів. Особливо розгубилися ті, що потрапили до тюрми недавно і ще жадного разу не були на допитах.

В корпусі стояв шалений рух. З камер брали партіями по 30 — 40 чоловік і водили до приміщення тюремної канцелярії. Там у якимсь темнім закамарку з десятеро тюремних службовців розкачували фарбу на плитках, мастили людям пальці й прикладали до заготовлених якихось папірців, не то анкет, не то арештантських «документів».

Ті папірці лежали стосами» і на них нічого крім ім'я й прізвища в'язня не ставилось. Це теж раціоналізація! Решту додадуть потім. Залежно від того, яка доля спіткає "людішку". Може статися й так, що взагалі не треба буде нічого додавати, коли, скажем, "людішка" вмире, або її приб'ють, або випадково розстріляють, тоді папірці просто викинуть у піч, з усіма "пальцями". Після відбивання вальців партію вели в якийсь темний льох і там кожного окремо фотографували. Давали номер на груди, повертали в профіль вліво, в профіль вправо, в енфас, в потилицю... Готово.

Камера 12-та почувалася так, ніби була напередодні великих подій, що нагло можуть розметати всіх в ріжні боки. Проте час плинув, але подій ніяких не траплялось і, здається, не передбачалось. Телеграф не приносив жадної цікавої вістки, з якої можна б вичитати, що означає вся та дактилоскопічна епідемія.

— Ч у м а к з в е щ я м и!

Всі в камері були страшенно здивовані. Це вперше за весь час викликають просто, без піжмурок, без переклички "на Чи", "на Ри".

— Ч у м а к з в е щ я м и!

Андрій взяв свої "вещі" — свою незмінну заяложену торбиночку з шкоринкою, Санько вкинув туди свою пайку на придачу — все. Чумак зібрався "з речами".

Але минає година — не кличуть. Не беруть.

Минає дві — не беруть.

Вся камера заінтригована. Починає кружляти логічне припущення... Несамовите, але логічне: беруть вдень — значить, н а в о л ю ! На волю!! Підтвердженням цього є той факт, що не взяли одразу, — значить, "готують документи". Оформляють. Виписують гроші в бухгалтерії, адже ж Чумак мав там свої гроші конфісковані!? Шукають одержу,

яку-небудь одежу, бо не можуть же вони Чумака випустити в самих рубцях, голопузого...
Н а в о л ю!

Вже всі були певні, що таки на волю. Буває. В цій химерній країні все буває!..

Особливо ж віра в можливість виходу на волю окрилася, коли до камери хтось приніс підтвердження, що "таки да" зняли Єжова. Він на власні очі бачив, як раніше впав у кабінеті його слідчого портрет Єжова, і так само на власні очі бачив, що того портрета тепер немає. Зняли! Зняли портрет — бо зняли Єжова.

В камері не знали, що його "зняли" вже давненько, але що їх те в найменшій мірі стосується. Його зняли для "волі", а не для тюрми. Тюрму з усієї сили якнайсуворіше охороняли, щоб ця чутка туди не дісталася. Бо всі, хто потрапив за мури через "злочинну політику залізного наркома", були вилучені з числа тих, кому рекомендувалося знати, як то пописалися "вороги народа, що пролізли в апарат НКВД". Вони пописалися, але те, що вони зробили, мусить бути завершене до кінця. Отже, тюрми це "зняття" не стосувалося.

Але тюрма жадібно ловила непевну чутку, й вірила в неї, й вірила зворушливо в кращу долю. А коли прийшло підтвердження, що портрет Єжова десь там в якомусь кабінеті знято — повикликало фурор. І ось саме тому віра в можливість виходу тепер на волю панувала на перекір всьому.

Андрій перебував у стані облоги. Йому давали нишком безліч доручень, йому звіяли свої болі й таємниці, його посвячували в родинні справи, його просили передати те й оте, сказати те й оте, зайти туди й туди, його просили передати (через рідних) передачу таку й таку, умовлену. Андрій покійно й щиро намагався запам'ятати всі адреси й всі доручення.

Минали години, а Андрія не брали. Припущення про волю остаточно стверджувалось.

Андрій вже сам не був певен. Ану ж раптом!.. Логічно так би й мусіло бути, — він нічого не давав, нічого не підписував, все витерпів, — логічно його б мусіли звільнити "за недостатністю доказів". Адже ж звільнили Давида... Але Андрій всупереч загальному оптимізму був у полоні мелянхолії.

Увечорі підчас "оправки" в'язні побачили в убиральні величезний напис, надряпаний на всю стіну:

"Товариші залізничники! Мерзотник Курпас застрілюється!"

Це справило приголомшуюче вражіння. Курпас — це ж знаменитий Курпас, начальник т. зв. ДТО (Дорожно-Транспортного Отдела) УГБ НКВД; Від одного імені цього Курпаса в залізничників ішов завжди мороз по шкірі. Рафінований садист, безжалісний і кровоненажерний, здоровенний, з необмеженою владою. Бувши начальником ДТО, він власноручно мордував в'язнів, і хто в нього побував — ніколи того не забуде, якщо вийшов живий. Але живих з його рук мало виходило, власне, виходили живі до трибуналу, кого не замордовано на слідстві, щоб трапити під розстріл, — їх судив трибунал і, згідно "визнаних" колосальних злочинів, судив на смерть. Зараз сиділа в камерах смертників група нач. Харківського вузла, Малія, оформлена ось цим Курпасом. Їх було чоловік з двадцять. Та ще стільки ж чекало нової сесії трибуналу, сидючи по різних камерах. Ось до цих залізничників і був адресований напис на стіні.

Коли перший струс минув від несподіваного вражіння, пильніші й здібніші до логічного мислення звернули увагу, чого ж це цього напису ніхто з тюремників не зітер і не стирає!?! Адже ж ті тюремники такі пильні, такі ретельні що стирають не тільки отакі (ба, отаких взагалі не було ще ніколи!) написи, а навіть найменші, написані дрібнюсіньким почерком десь під умивальником, або за петлею дверей, або за каналізаційною трубою, — ніде не може залишитися напис не викритий. А тут отакий-от аншлаг і ніхто не стирає. Одно з двох — або його написали самі ж тюремники зі спеціальною метою й згідно розпорядження згори. Але яка ж то може бути мета? Або ж його написали таки в'язні, а тюремники дістали хвилиний шок від приголомшуючої новини і в першій хвилі не стерли. Але і в першій і в другім випадку одно лишалося безперечним — там, «нагорі», щось діється. Новина з камери 12-ї блискавично облетіла всю тюрму. Але... Виявилось, що такі самі написи з'явилися по вбиральнях на всіх інших поверхах. Маєш! А тепер піди розбери, що то все значить. Не знали в'язні, що й думати. Одні говорили, що це спеціально розставлена якась пастка самим Курпасом. Приміром, для того, щоб у людей розв'язались язики й вони почали строчити заяви та скарги, а тоді Курпас накриє їх і назавжди вб'є віру в будь-який спротив. Бувало й таке. Бувало, наприклад, що один слідчий розіграє прокурора республіки, й приймає заяви, й обіцяє покарати винних за незаконне мордування та фальсифікацію. Наївні люди дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу. А тоді з них пил летить, і вже після того вони взагалі не скаржаться й нічого не пишуть.

Так може бути й з цим написом, з цим «застреленим» Курпасом. Очевидно, гора знає про чутки, які ходять в камерах, і про ті надії, що окрилюють людські серця, і на тій основі ловить рибку.

Але це так думали песимісти. Оптимісти ж брали все за чисту монету. Бажання — це мати думки. Тим бажанням є воля. І тут вже ніяка логіка нічого не може вдіяти. І навіть песимісти захиталися під натиском цих двох чуток — чуток про знятий портрет Єжова та про самогубство Курпаса — в інтерпретації оптимістів. Ану ж справді курс повернуто на всі 180 ступнів!

Очевидно, Андрій таки піде на волю. З завмиранням чекали виклику вночі. Але ніч минула — не взяли. Прийшов ранок — знову не беруть. Гіпотеза про волю остаточно скріпла. Якщо вночі не взяли — значить, таки на волю. Значить, вчора не встигли все оформити і закінчують сьогодні.

Андрій, все такий же зажурений, щиро намагався запам'ятати безліч адрес, позаучував доручення, як вірші, а йому їх ще додавали. Надавали йому хусточок, дали навіть пару скарпеток — носи, аби лиш резинки передав, вони замітні, ще й з ініціалами, поназшивали записочок поза рубці — манюсіньких записочок, писаних на папері з обдертої цигарки. Андрій на все згоджувався.

Так його зроблено вістуном для всіх матерів і сестер, посланцем на волю.

В цей день були іменини старости камери і камера мала їх справити. Авжеж! А чому б ні? В'язні можуть собі дозволити таку розкіш — справити іменини. А разом — і випроводити товариша щасливого, — ану ж справді йому усміхнеться доля! І от —

випровадити всі оті записочки, хусточки, доручення, прохання, й привіти, й дискретні відомости на волю! До рідних!

Андрієва печаль від того ставала ще болючішою. Шкода йому було цих людей і їхніх надій. Але нехай. Він покірно приймав записочки й доручення. Нехай... Що він не піде на волю, а, значить, і всі ті записочки й вісті не потраплять до мети, за це було 99 шансів проти одного. Але що ж... Нехай всі думатимуть, що їхні вісточки пішли, хай вірять в це, нехай живуть цим. Будуть десь загинати по сибірських пустелях, а їхні серця грітиме віра... От і вийде так, ніби ж вістки пішли за призначенням.

Іменини відбувалися за всіма правилами. Було зроблено навіть... торт! Зробив Руденко, що колись починав свою моряцьку кар'єру корабельним коком. Торт був маленькій і зроблений із сухарів, цукру та інших їстівних речей, що знайшлися в камері. І навіть на ньому було виведено вензелі з маргарини.

Святкування іменин було урочисте при участі всієї камери. При чому, ніхто того не брав за жарт. Старості навіть знайшли чисту сорочку й поголили його щоб він виглядав, як іменинник. Потім від імени всієї камери піднесли йому імпровізований торт. А потім встав Руденко й, затинаючись та хвилюючись з невідомої причини (зашкарублий на морських вітрах Руденко), збиваючись на словах, тихим голосом сказав кілька кострубатих слів... Він сказав про те, що от їхній староста, інженер П... так добре ними піклувався, що він має п'ятдесят років, а добре б було, якби він прожив ще п'ятдесят... А один з їхніх товаришів, як і кожен, от-от з «вещами» піде на «волю», й добре було б, щоб він пішов на волю. Та що вони всі розлетяться по світах і ніколи вже не побачаться більше... Так нехай же їхнє життя буде хоч таке, як цей убогий торт... там... десь...

Після цієї незграбної й коротюнької промови Руденко набусурменив свої біляві брови й занадто вже строгим голосом дав слово старості.

Схвильований староста камери ч. 12, всесоюзної слави будівничий, звівся й не знав, що ж йому сказати. Він дивився на камеру, й очі йому непристойно воложилися все більше... Його підбадьорювали голоси. Ось-ось він скандально розплачеться, а він же мусить сказати промову. Тільки в тій промові нічого не мусить бути про політику, й взагалі в ній треба все якось обминути, пам'ятаючи про камерних «стукачів». Все треба обминути...

І інженер все обминув. Дивлячись на сидячих людей очима, повними сліз, він розповів веселу анекдоту... Таку собі анекдоту. А розповівши, закінчив:

— Ну, а решту ви самі знаєте...

Тут свято було перешкоджене. Саме при кінці інженерової «промови» відчинилися двері й голос покликав:

— Чумак!.. Давай з вещами!..

На цей раз двері не зачинилися, а стояли роззявлені — за ними чекав оперативник з папірцем у руці.

Ілюзія виклику на волю зринула з новою силою... Люди хапливо щось шепотіли Андрієві, тисли йому руки, поляпували пестливо по ногах, як він проходив поуз них в супроводі Санька. Всі махали руками на прощання, робили змовницькі знаки і, склавши

власні руки докупи, стискали їх — одна рука мусіла означати руку того, хто прощається, а друга Андрієву. Так він пройшов через усю камеру.

Біля дверей вони прощалися з Саньком. Бідолашний джура не знав, що йому такого й сказати на розставанні. Він був дуже огірчений. Аж шкода було дивитися. Він зовсім не вірив, що Андрій піде на волю, лише вірив, відчував своїм звірячим інстинктом, що вони більше не побачаться. Не знайшовшись, що сказати, Санько подивився Андрієві в очі, скривив обличчя і, маскуючи сльози, що були «на кілочку», тихо й понуро, якимось химерно продекламував:

«...Будеш проклятий, милий синочку,

Як зігнеш себе, мов билиночку!..»

Вони на прощання міцно потисли один одному руки. В дверях Андрій помахав рукою всій камері ч. 12. Двері зачинилися. За дверима його чекали два оперативники з Раднаркомівської. А під тюремною брамою чекав його «Чорний ворон».

V

Заключний етап — це була остання спроба «розколоти» Андрія, поставити на коліна, щоб таки він поповз, як паршивий пес, і скавулів, лизав черевики. НКВД не могло стерпіти такого поругання й глузу над своєю всесильністю, що хтось не дається розібрати себе на гвинтики й обернути в «дірку від бублика». Як це так! «Людішка» не хоче бути «людішкою»? ! Чи це не найбільша контрреволюція. І от що «людішку» заходилися знову з оскаженінням «колоти».

Почався вдруге «великий конваєр». А диригували ним Велікін, Сергеев і нач. Нського району Сафигін.

Коли привезли Андрія, його вже не вкинули ні в яку камеру і ні в яку «брехалівку», а посадили в якусь вузьку шаховку, збиту з фанери. Такі шаховки були розташовані рядами попід стінами великого льоху, як в гардеробній. О, це велика зміна! Заіснував якийсь новий порядок. Чи не в зв'язку зі «зняттям» Єжова??! Андрій помітив не тільки цю зміну! Коли його вели коридором, а потім через цей льох до шаховки, він зауважив, що стіни скрізь побілені, електричні лампки висять рясніше, долівка вкрита новим асфальтом. А найголовніше — зовсім мертва тиша. Черговий і наглядачі розмовляли тільки пошепки та на мигах та поклацували пальцями умовні знаки. Коли Андрія замикали в шаховку, попередили — під страхом тяжкої кари не говорити голосно і взагалі сидіти тихо.

Шаховка була така вузюсінька, що в ній не можна було повернутися. В такій шаховці можна б задушитися, але творчий геній НКВД передбачливий: вгорі прибито шматочок подірявленої бляхи і такий же шматочок прибито на дверях, над невеличкою діркою. Крім бляхи, на дверях ще є вовчок, передбачливо засклений, щоб мешканець шаховки не штрикнув часом пальцем у око тому, хто зазиратиме. В шаховці сидальце — це вже велика милість і великодушність — можна сидіти. Сидіти й мовчати, не дихати, не кашляти — чекати. Може, годину, може, півтори. А може, й добу, й дві, як це виявилось потім. Ні, таки, напевно, зняли Єжова!

Помежи рядами замкнених шаховок навшпиньках, нечутно, по м'якій мотузяній доріжці походить вартовий з величезною в'язкою ключів і з гумовою палицею при боці (це теж новина, яку помітив Андрій при вході) і тільки подзенькування тих ключів свідчить, що вартовий ходить. Він там має таємничу, нашорошену, дуже зосереджену, ніби чимсь перелякану міну, що відзначило Андрієве пильне око, коли його той вартовий замикав до шаховки. І от він з тією міною там ходить. Нюшить. «Сповняє службу». Як нашорошений пес. Іноді він бурчить тихо щось до якоїсь шаховки й видається, що він гарчить на найменший порух.

Ні, таки, напевно, зняли Єжова! Занадто вже колосальні зміни зайшли. Такі зміни можуть бути тільки при кардинальних реформах. Але при думці про ті «реформи», на підставі цієї ось шаховки, навіть Андрієві стає нудно.

Він посидів у шаховці кілька годин, аж поки в нього не потерпли руки й ноги й на придачу ті ноги ще й задубіли від холодної цементової підлоги. Потім його взяли й повели десь.

Повели на допит. Він зауважив, що в його льоху не було дверей — зняті геть.

Проходячи лябіринтом підвальних коридорів і якихось закапелків, він краєчком ока бачив ще багато таких камер з рядами шаховок і вартових, що по-песьому ходили навшпиньках... В тих камерах теж не було дверей. Це нова система... Ах, яка простота! вже навіть не потрібно тюремних дверей!

Ні, таки Єжова зняли, напевно. Це треба б докласти 12-й камері!

Велікін на цей раз не сказав «Ну-с», а просто збив Андрія з ніг. І почався заключний етап з того, з чого був почався колись перший. Але тоді їх було п'ятеро, зараз їх було тільки троє — Велікін, Сергєєв і Сафигін. Тоді був початок, тепер кінець. Тоді вони кричали й галасували, тепер вони робили все мовчки, зціпивши зуби... Та й про що кричати й про що говорити? Всі слова вже сказані, всі епітети викричані, всі «переконливі словесні аргументи» виставлені. Йшлося тепер тільки про те, щоб говорив Андрій. Вони вже давно все сказали, тепер мусить говорити Андрій. Мусить нарешті!.. І вони докладали всього хисту, аби таки він заговорив. В крайньому разі, щоб підписав протокол. Той самий протокол, що чекає підпису вже так давно. Вони його поклали скраєчку стола, поставили біля нього чорнильницю й поклали ручку — «переконували» Андрія, як то важно для його щастя ту ручку взяти й той протокол підписати... Особливо відзначався Сафигін — тонкий знавець флори й фавни на Андрієвій землі, аматор полювання на Андрієвих сагах та озерах. Очевидно справа «розколення» Андрія — це справа його особистої чекістської чести. Це ж до його пляну «заготівель» цей маньяк належить! Це ж він за нього відповідає перед «пролетарським правосуддям"! Це ж він там щось так старанно фабрикує!.. І Сафигін старався з усієї сили. Його ковані солдатські чоботи навіть віддалено не нагадували чемної розмови тієї пам'ятної ночі — першої ночі Андрієвого ув'язнення...

Зтовкши немилосердно, вони Андрія відливали водою, й садовили на стілець, і підносили протокол до самих очей, вкладали в півпритомну руку перо, вмочене в чорнило.. Андрій роняв перо на підлогу — й «переконування» починалося знову...

Двері були завішені тяжкою порт'єрою, і, напевно, звідси не було нічого чути в коридор. Вікно теж завішене порт'єрою. В хвилину відчаю метнулася думка, — «мабуть, вони тепер не мають права бити, якщо завісили двері порт'єрою! Ах, коли б хтось почув!!» Але це була безглузда думка. Порт'єра була надзвичайно пишна, й повішена не від цього вечора, й, очевидно, повішена не даремно, і не Сергеевим же!..

З коридору теж не добувалися ніякі звуки. Не чути було ані нявчання, ані скавуління. Тиша. Так, ніби там, за тими дверима, взагалі нічого не існувало. Існувала лише ця кімната, з цими трьома мовчазними, засапаними, маніякально лютими людьми.

Вони не кричали, вони лише хрипіли, й повискували... Це новий стиль!

Це страшніший стиль, аніж той, що був.

А може, вони таки не мають права бити? Чого це вони так, неначе злодії, роблять своє діло? Може, це вони приватно, нишком обробляють свою власну справу, щоб не показатись перед начальством нікчемними, ні до чого не здібними. «Майже два роки возькаються з однією людиною!!» «Чекісти»... Може, це вони отак в закапелку злочинно рятують свою кар'єру?!

Андрій почав кричати. Раніше він при пам'яті ніколи не кричав, намагався не кричати, зціплював зуби, але тепер він почав кричати... На нього цитькали, били ще дужче, щоб заглушити крик, наступали на обличчя ногами... Андрій звільняв уста й кричав ще дужче... Це був відрух відчаю, породжений вірою в щось, що може його від мук врятувати... Від зайвих мук... Може ж, є якийсь новий порядок, що звільнить його принаймні від безглуздох мук... Аджеж зняли Єжова! Напевно, зняли...

Порт'єра колихнулася, захекана трійка завмерла, — й Андрій зрадив — до кімнати зайшов Фрей. Але Андрієві сподівання були марні — сподівання на те, що та трійка робить своє діло по-злодійськи, незаконно. Фрей подивився на Андрія, скривився так презирливо, як Андрій ще не бачив у нього, й процідив крізь зуби:

— Опираєшся все?! Ах ти ж гад!..

Андрій закрив очі, лежачи на підлозі. Фрей звелів його посадити на стілець. Походив мовчки по кімнаті нервовою, кошачою ходою, так, ніби сам збирався кинутися на жертву й дерти її пазурами. А тоді зупинився перед ним і впився в обличчя викоченими очима:

— Скоро два роки возимось з тобою!.. Але крапка! От я тобі ставлю ультиматум: або ти заговориш і підпишеш — або підеш до божевільні. Вибірай. Звідси ти нікуди не вийдеш — лише до божевільні! Вибірай!.. (Павза, Фрей важко дихає й напружено дивиться в обличчя, кривиться презирливо). — Ви там всі на щось надієтесь... Так от те «щось» вас зовсім на стосується... Пойняв? А тепер вибірай між протоколом і Сабуровою дачею.

Після цього, навіть не чекаючи відповіді, Фрей пішов. Ясно. Останній проблиск безглуздої надії вмер і Андрій більше вже не кричав...

Вибір, поставлений Фреєм, не підлягав ніякій зміні, він був неминучістю. Коло замкнулося, як залізний обруч, і можна розірвати той обруч лише в двох місцях — або в тім місці, де виходять у вічне, позорище, або в тім місці, де виходять на Сабурову дачу... Другий вихід порівняно з першим почав видаватися благословенням...

Конваєр крутився повним ходом.

Коли Андрій був уже напівживий, його вкидали назад в шаховку і він там відхлипувався... Сидів на сидальці, упершись ногами в двері, а спиною в стінку. Сидів довго. Йому приносили їжу й воду, але він майже нічого не їв. В хвилини проблиску волі, чіпляючись за життя, він намагався змусити себе їсти, але скоро воля погасала... Все одно вже... Нехай... Чим швидше, тим краще... Та смерть забарилася, не йшла, по-звірячому живучий його організм змагався несамовито, не хотів здатись, до останньої краплини сил борюкався... В гарячковому стані Андрій сидів, і думав про Катрю, й навіть не помічав, що по щоках йому течуть сльози... Але ніхто його не бачить в шаховці, нехай.

З шаховки його брали й знову тягли нагору... І знову півпритомного, а то й непритомного вкидали в шаховку. Обіцянку Фрея сказана трійка здійснювала послідовно і неухильно... Андрієва психіка вже котилася назустріч тій обіцянці все з більшою силою, як камінь з гори, що його вже ніщо не може зупинити...

По кількох ночах Андрій, крім того, що мав гарячку, вже кашляв кров'ю і зле володів розсудком. Над простою річчю йому доводилось думати з болючою, тяжкою напругою. От він думає над простим словом, але зміст йому недоступний, слово починає двоїтись, і кожен склад набирає самостійного якогось, химерного змісту.

Так, все йде до кінця. І він той кінець приймав. Лиш доки той кінець прийде, він би хотів, щоб здійснилось його пекуче бажання — останнє й єдине бажання — побачити на власні очі того, хто матиме оці його муки й його душу на своїй совісти. Побачити хоч мельком. Хоч наприкінці. Він хотів мати очну ставку.

Він повторював це бажання кілька разів, але слідчі тільки сміялися з того. Він прохрипів це бажання, коли до кімнати випадково зайшла Нечаєва, — вона була в піднесеному настрої, бо мала підвищену рангу — раніше вона була майором, а тепер мала відзнаки на ступінь вище. Андрій прохрипів при ній своє прохання, адресуючись не до Сергеева й не до Нечаєвої, а чомусь до тих відзнак, і пообіцяв що тоді... тоді він підпише протокол. Сергеев засміявся:

— Добре, добре. Ти протокол підпишеш ще до того. А очну ставку ти матимеш. Обов'язково. Але ти матимеш таку очну ставку, що вмреш на місці. Генеральну очну ставку! Убивчу!... Матимеш, матимеш. І тоді ти скажеш, що ліпше б тобі не давали... Пойняв? А протокол підпишеш ще до того.

Але протокола Андрій так і не підписав. Конваєр даремно так шалено крутився — він уже був безсилий щось вдіяти. Це була остання спроба видавити щось з Андрія й змусити його поставити свій підпис під смертним вироком на свою власну душу, на своє горде сумління, на свою честь. І та спроба скрахувала. Андрій, обернений очима до смерті, не чиплявся вже за життя й давав себе убивати, тим роззброюючи своїх мучителів. Доведений до останньої грані, за якою починається божевілля, він навіть допомагав слідчим, — коли його починали бити, він у нестямі несамовито товк головою об підлогу, аж мучителі, замість бити, починали його тримати. Вони зрозуміли, що Андрій сам іде назустріч смерті. А також зрозуміли, що він таки ось-ось збожеволіє. Закусивши до крові губу, з піною на устах Андрій вже бився, як епілептик...

Кінець. Всі засоби розбирання людських душ вичерпалися. А ще ж він їм потрібен. Курка бо ще не знесла золоте яйце, якого від неї сподівалися.

Слідчі кляли Андрія на чому світ стоїть, бо почували себе безсилими перед людиною, яка вже сама шукає болю і рятунку в нім, яка вже не чіпляється за життя, якій уже нічого не потрібно.

Тоді, вичерпавши всі можливості, Сергеев нарешті дав обіцяну очну ставку, «убивчу» очну ставку.

Не оформивши «діла» за допомогою палки, що спасувала перед людською волею, ці «малі інквізитори», речники «правосуддя пролетарського» вирішили нарешті оформити те діло за допомогою «свідків». І тим замкнути останній етап своєї такої «героїчної» боротьби з людиною, що не визнає жадних компромісів.

VI

Очна ставка

Де він його бачив?!! Де він його бачив?!! Хворий мізок намагався згадати, мечучись все на однім місці, тикаючись в темряву, в провал, в порожнечу; намагався схопити кінчик спогаду й не міг — ниточка щезала, уривалась... Де він його бачив?!!

Перед ним сиділа людина з лисячим личком, людина з волі — така благовида, така солоденька, чепурненька, свіженька. Вона позирала підхлібно своїми блискучими оченятами на Сергеева й тримала на колінах вицвілого капелюха, правою рукою пригладжувала пару волосинок на лисинці, щоб вони не стирчали по-нехлюйському перед оцим ось столом, у цій ось установі.

Це — о ч н а с т а в к а! Це ж слідчий виставив нарешті свій найбільший козир. Нарешті! Так довго очікувана, так давно обіцяна очна ставка. Але х т о ц е?.. За цією ставкою вже буде фінал. Але х т о ц е?!

Андрія на цей раз посадили не біля порогу, а біля столу. Спершу напроти нього, при другім кінці столу стояв порожній стілець. Вони (вони з Сергеевим) хвилину сиділи мовчки — когось чекали на той стілець. Сергеев посміхався, позираючи на Андрія якось згори. Потім говорив:

— Ну, ось. Нарешті ми й поставимо крапку. Не хотів роззброїтись добровільно, то ми тебе роззброїмо інакше. Ти лишився до кінця непримиренний, але це тобі не допомогло. Марно все. І тим гірше для тебе. Зараз ти це побачиш. (Помовчав). Знаєш, що таке очна ставка? Так ось зараз вона буде. Ставка, після якої ніякі вже твої свідчення не потрібні. Навіть не потрібна «двохсотка».

Майже услід за тими словами в двері тихенько постукало і увійшла людина. Вона увійшла сама, хоч двері їй з коридора відчинив хто інший і зачинив тихо услід.

Людина по знаку Сергеева сіла обережненько на порожній стілець насупроти Андрія... Андрієві видалося щось знайоме... І от тепер Андрій дивився на лисяче личко й з усієї сили, розпачливо намагався пригадати — де він його бачив?!! Де він його бачив?!! — і не міг пригадати. Думка уривалася, як розтріпана й посмалена нитка, тонучи в сажі й попелі, що в нього обернулася свідомість, губилася в порожнечі. «Де я його бачив?!»

А людина обернулася профілем і дивилася на Сергеева мовчазним і чекальним поглядом, немов чекаючи команди. Видно було, що вони добре знайомі й «зіграні», що сценарій продумано й репетиції не раз пророблено... Андрієвих очей швидкі оченята людини уникали уперто.

Сергеев взяв помалу кілька аркушів чистого паперу, поклав їх рівненько перед собою, закурив, написав щось на першому аркуші, — мабуть, озаголовив протокол ставки — подивився на Андрія примруженим оком, одводячи від нього тонюньку цівку блакитного диму («Як тоді, як в перший раз!» — це пригадав Андрій досить чітко) і глузливо вискирився. Після того й почалася очна ставка.

— Ваше ім'я й прізвище? — звернувся Сергеев до людини з лисячим личком чемно.

— Ж г у т. Н і к а л а й Ж г у т!

«Що-о? Жгут?! А-а, це отой «Жгут» ... Але ж там був підпис Миколи! І в тексті Миколин почерк!.. Ага, почерк міг бути просто подібний, але ж там був с п р а в ж н і й, справжній підпис Миколи!! Справжній!! А оце такий «Жгут»? Ні, цей тип теж не Жгут, — таких прізвищ не буває. Псевдо. Це псевдо. Це хтось підставний..»"

— Рік народження?

— 1889.

Після кількох ще формальних запитань, до яких Андрій не дослухався, бо знав, що то все комедія й фальш, та й обертав шалено свої думки навколо того Миколиного «рапорту», Сергеев приступив до діла:

— Громадянине Жгут! Що ви можете сказати про... Пробачте, скажіть, громадянине Жгут, чи ви знаєте ось цю людину?

— Так. Знаю.

Андрій підвів брови здивовано. Він мене знає?! Так... Напевно.. Я його, мабуть, теж... Але де... де ж я його бачив?!

— Повторюю — ви дійсно знаєте цю людину?

— Так... Дійсно... Це Чумак, Андрій Чумак...

— Дякую. (Слідчий записує відповіді). — Добре, а тепер чи не можете ви розповісти коротко, де й коли ви з ним познайомились...

Лисяче личко квапиться виконати прохання (наказ) слідчого й розповідає, що він знає Андрія давно, ще з авіоінституту, що знає отаких от і отаких от товаришів і друзів, знає те ось і те з його ще студентських років... Андрій не в стані сконтролювати й на чомусь спіймати цього «очкаря», його лиш вражає сам добір фактів і імен, який свідчить про добру обізнаність з його — Андрієвим — минулим... Та ловити він і не збирається, — він бачить, що це провокатор, всього лиш провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре натасканий, обізнаний з його життям зі спеціального, може, власного вивчення, а може, на матеріялах, яких не бракує в цій установі про нього. А тому Андрій не ловить провокатора, а лиш дивиться на його лисяче личко та на кадичок, що так западливо ворухиться назустріч слідчому...

— Дякую, — нотує слідчий факт доброї обізнаности свідка зі своїм об'єктом. — А тепер — що ви, громадянине Жгут, можете розповісти про контрреволюційну діяльність Чумака Андрія?

— О-о, — вібує кадичок назустріч поквалливо: — багато! Дуже багато..
— Будь ласка, давайте за порядком.

І «громадянин Жгут» почав викладати «за порядком про Андрієву «контрреволюційну» діяльність... Він розповідає, як по писаному, про військову організацію, яка існувала ще «з інституту», розповідає про дивовижні заміри, про терористичні пляни, про підготовку повстання і про таємні сходи й розмови, про зв'язки з вищими сферами, до маршала Дубового й маршала Блюхера Василя Костянтиновича включно... Він розповідає толково й дуже складно... Андрій слухає... Слідчий нотує... Спершу Андрій слухає байдуже, потім вражено починає прислухатись пильніше — його вражає, що серед страшної нісенітності починає траплятись тривожна правда, яку міг знати лиш хтось справді дуже й дуже близький!.. Чимдалі, напруження збільшується, до Андрія повертається свідомість, серце починає тремтіти, але не від страху...

Це хтось, хто його знає! Закінчивши у загальних рисах, кадичок конвульсійне смикається кілька секунд, ковтає слину, щоб прочиститись для докладнішої інформації. Сергеев ставить на допомогу йому своє запитання:

— Добре. А тепер, будь ласка, розкажіть, що вам відомо про учасників підпільної військово-контрреволюційної, повстанської організації, про яку ви говорили?

Лисяче личко відсапується й починає говорити про «учасників». Воно називає низку імен, змушуючи Андрія дивуватися де далі більше і де далі дужче тремтіти серцем, — називає колишніх друзів — студентів, письменників, називає ім'я його вчителя Калініна тощо, вражаючи Андрія безмежно своєю, часом з приводу дуже інтимних деталей, обізнаністю... Але серце Андрієве починає закипати все дужче й дужче, коли свідок переходить до ближчого кола людей — до його близьких і рідних...

«Де я його бачив?! Ах, де я його бачив?!» — шарпає душу несамовите питання. «Де, Господи!?» Сергеев позирає на Андрія й тонко та глузливо посміхається.

А кадичок сумовито, але переконливо починає говорити про братів... Про Андрієвих братів, учасників організації... Свідомість Андрієва розчахнулася — Миколин підпис і почерк — і ось це говорення!.. Що це все значить?! В голові Андрієвій мутиться. Особливо ж коли він чує далі говорення про факти, що не тичуться організації, але які все таки можуть бути для братів убійчими, смертоносними, бо правдивими... Факти, з якими можна поломати карк кому завгодно, виставивши їх тут... Факти, про які ніхто не міг знати, лише знали вони самі — чотири брата, та ще міг знати хтось дуже й дуже близький і то один — могла знати лише мати... Серце в Андрієвих грудях гупає й всього його обливає тоскний, холодний піт... Андрій хоче щось шалене крикнути, але крик застряє в горлі... А кадичок вже говорить про Катерину...Потім про сестру — про малу сестру Галю!..

Андрій схоплюється й хрипить несамовито — «Це брехня! Це провокація!! Брехня!!!»

— Тихше-тихше, — заспокоює його Сергєєв. — Сядьте! Не хвилюйтесь. Це ж тільки в і н говорить, а потім будете говорити ви.

Андрій з усієї сили намагається опанувати себе, сідає. Пальці його впинаються в коліна. А кадичок, обернений в профіль, нарешті закінчує свої свідчення, скріпляючи їх стандартною, але суворою, зобов'язуючою формулою присяги. Потім тремтячою рукою підписує протокол.

— Добре, — каже Сергєєв задоволено. — Ну, а тепер ви...

— Це брехня!.. — хрипить Андрій, замість того, щоб закричати.

— Тихше, тихше, — каже Сергєєв. — За порядком. Отже — громадянине Чумак, чи ви знаєте цю людину?

— Ні... Ніколи...

— А пригадайте.

— Ніколи...

— Дивно, — іронізує Сергєєв. — Але ж він вас знає. І добре знає! Скажіть, Жгут, ще раз Чумакові, чи знаєте ви його.

— Знаю...

— Звідки ви мене знаєте?! — вигукує в нестямі Андрій, не можучи ніяк розгадати болючу шараду — «Де, де він його бачив?!» Вигукує й впивається божевільним зором в лисяче обличчя свідка. Свідок повертається енфас, підводить свої очі... й їхні очі зустрілися!..

А-а!! Як блискавкою прорізало мізок: — сцена в хаті, батькова біблія і цей погляд на прощання...

Ю да!!! Ось він Ю да!! Ось він!!!

Андрій схлипує, схоплюється й безтямно кричить:

— Це провокатор!! Це брехня!! Це все брехня!! Провокатор!!! — кричить в самісіньке Юдине обличчя.

Перелякане те обличчя полотніє від сатанинського Андрієвого вигуку й погляду.

— Ні, це правда! — шарпає Юда кадичком і інстинктивно перед несамовитими Андрієвими очима відсахується, хрестить ті очі... Але рука зависає в повітрі... У вічну Андрієві мелькнуло Катрине обличчя, мала сестра Галя й бідолашна мати... Мов підкинений пружиною, Андрій зривається й дико хапає за кадичок в нестямі... Сергєєв скочив злякано, але, перш ніж він встиг щось зробити, Андрієва брачка рука конвульсійне згребла тяжке мармурове преспан'є й усіма рештками сили опустила його на Юдину голову...

Після того Андрій втратив свідомість. Йому здалося, що це на його власну голову опустилося те тяжке мармурове преспан'є...

Коли Андрія витягали, він від болю опритомнів і, мов крізь туман, побачив фінальну сцену своєї єдиної й останньої очної ставки:

...Перед столом нерухомо лежала якась маса, а за столом стояв з ребрастою палицею в руці Сергєєв і, підпершись в боки, несамовито й захоплено реготав:

— Га-га-га! Оце так ставочка!! Оце так очна ставочка!.. Готово, брат! Га-га-га! Оце так розписався!..

І, кинувши геть палку, задоволено потирав руки.

Дійсно, так підписатися під протоколом обвинувачення в терорі й збройному повстанні та під свідченнями очкаря ліпше вже не можна.

Дальші переслухування вже зайві.

І Андрія вже більше не переслухували. Та й однаково Андрій уже був непридатний ані до логічного мислення, ані до розмов. Він був душевно хорий. Залізний його організм остаточно здав, розладився, психіка теж. Він перебував у стані якогось зацепіння. В нього не було ані душі вже, ані серця, а була порожнеча. Жадної думки, жадного душевного руху, крім утоми, безмежної утоми, повної протрації. Пам'ять наче провалилась, і на її місці зяяла каламутна прірва, де не зроджувалось жадної розумної іскорки. Його душив кашель і душила порожнеча. Він ще відчував оточення, але був до того всього байдужий. Навіть нерозгадана шарада з «рапортом» його вже не цікавила. Якийсь час він сидів у шаховці — може, довго, може, коротко — невідомо, сидів, як у домовині, втиснутий щільно, звалюючи вряди-годи голову то на один бік, то на другий, на дощану стінку. Нічого не їв, та, здається, його й не годували, забули про нього. Якщо це справді домовина, то хай буде й домовина... Потім його забрали й кудись возили... Там наново мастили йому пальці (вже безвільні пальці) в фарбу й прикладали до паперу, але вже не до чистого, а до задрукованого та записаного. Ще раз фотографували... Після того привезли назад...

Привезли знову на Раднаркомівську. Приймав Андрія з «Чорного ворона» опівночі Мельник. Знаменитий черговий корпусу Мельник. Він його посадив у шаховку й забув. Потім по кількох годинах прийшов, відчинив шаховку й здивувався — чого це Андрій тут. Очевидно, Мельник мав щодо нього якесь окреме розпорядження, але серед інших розпоряджень думав, що вже виконав доручене. Стояв перед Андрієм на своїх клешнюватих ногах, вигнутих колінами всередину, й чухав спітнілу голову, тяжко морщив своє рябе обличчя. Чоло йому бралось збрижами, як чобіт.

— А де ж це твої речі? — запитав Мельник заклопотано. Він мусів це запитання повторити аж двічі, доки Андрій зрозумів, чого від нього вимагає Мельник. Він мляво махнув рукою, мовляв: «Нема».

Тоді Мельник почухав ще раз свою потилицю й звелів Андрієві йти слідом. Заточуючись і ледве пересуваючи ноги, Андрій поплентався слідом за Мельником. Вони йшли довго, здавалось, цілу вічність, порожніми сходами, порожніми коридорами, вгору, вниз і нарешті зупинилися перед якимись дверима. Ті двері Мельник відчинив, і впустив у них Андрія, й зачинив їх за ним... Це була вузька й довга камера... Ні, це не була камера, це була кімната окремого призначення, з підлогою, вимощеною кам'яним паркетом, сірими ромбиками, зовсім порожня, лише з двома кранами в стіні... Андрій, як крізь туман, оглянув це все, й той туман на мить сколихнувся. Він пригадав, що це за кімната. Такі кімнати є в кожному коридорі. В них колись відбувалися спеціальні маніпуляції над в'язнями — екзекуції, коли людину обгортали мокрим простиралом і били широкими планками або гумою, поливали водою й знову били. І взагалі били тут і без простиралла, викручували ноги й руки й робили, що хотіли, бо нічого й нікуди звідси не чути. В цій же

кімнаті штучно годували клізмою тих нещасних, що проголошували демонстративно голодівку... При таких маніпуляціях вся ця підлога була залита риб'ячим жиром чи іншою масткою рідиною... Андрієві не було страшно, лиш було трохи тоскно... В дверях була кормушка, так само, як і в нормальних камерах. Та кормушка відчинилася, й у неї зазирнув Мельник, підкликав Андрія й тихесенько запитав:

— Вечеряв?

Андрій покрутив головою.

Через якийсь час кормушка відчинилася знову — Мельник пхав у неї оберемок якогось шмаття — подушку і кілька тонких ковдр... Насилу пропхав:

— На... Оце спатимеш... — і закрив знову кормушку. Андрій поклав ковдри й подушку жужмом на підлогу й сів на них стомлено. «А ця ж подушка й ковдри, напевно, від розстріляних»... — ворухнулась думка. Андрій подивився на ковдри, й йому здалося, що вони справді в крові, а подушка в плямах сукровиці... Він пересів з них на голу підлогу, під стіну. Сидів і мляво думав, що це все значить. Навіщо його тут так комфортабельно вмощують? Лягати йому чи не лягати? Може, й справді лягти б і хай все, як знає...

Аж ось знову відчинилася кормушка. Мельник приніс півбуханця хліба, великий чорний чайник і алюмінієву миску. Видно, шукав пайки, але опівночі не міг ніде знайти роздатчика, а тому згріб, що підвернулося під руку, й так приніс.

— На... Вечеряй...

Андрієві тільки тепер впало в око, що Мельник намагається не дивитися прямо в очі, а одводить свій погляд, і дивиться десь вниз, собі на руки, зарослі рудуватим волоссям, на хліб, на ляду кормушки.

Андрій з тоскним відчуттям забрав хліб і миску, підставив її під носик чайника. Мельник налив у неї чорного холодного чаю, а тоді покопався десь в кишені й висипав у миску жменю цукру:

— Їж...

І тихо закрив кормушку.

Андрій поставив миску на підлогу, поклав біля неї півбуханця хліба й сів. Дивився на чай і хліб, не доторкаючись. Дивився тупо й думав:

— Чудний цей Мельник...

Йому не хотілось їсти. Відзначивши це, Андрій наперекір відломив крихту хліба, випив чай, і зжував ту крихту... Нехай.

Андрій спав хистким, хаотичним сном просто на голій підлозі, коли знову прийшов Мельник. Він забрав Андрія й десь повів. На цей раз вони ходили зовсім недалеко. В цім же коридорі їхня дорога скінчилася... Андрій опинився в чисто вибіленій, затишній, лагідно освітленій камері-одиначці. Камера була порожня. В ній стояло двоє ліжок, по-військовому застелених і заправлених, дві тумби, підлога блискуче навощена... Це щось нове, дивовижне й небувале! Чисто вибілена камера, постіль, блискуча підлога... Щось десь, значить, сталося... Тим часом Андрій здогадався, що це ж цю камеру спеціально звільняли для нього цієї ночі (і тому він ото чекав у тій кепській кімнаті з кранами), —

вичувалося, що ще недавно в цій камері хтось був, вона надихана кимсь. Це чути. А Мельник з коридорним закритим гримливі засуви, а тоді відчинив кормушку:

— Оце ти будеш тут... Лягай спати! — буркнув і прихилив ляду.

Значить, це в усій тюрмі зробили генеральний ремонт, забілили всіх блощиць, змили весь піт, кров і сльози, замастили їх мастикою й воском... Бач, як чисто! Чистісінько...

Андрій поклав свою торбиночку з самою лише ложкою в ній на тумбу й підняв ковдру на ліжку — ліжко було застелене чистим простиралом, подушка в білій чистій наволочці, помацав — набита соломною, — все — і ковдра, і подушка, й простирало пахло креозотом і «Геліосом», але не тим, що так гарно палить і псує арештантське дрантя, а якимсь іншим. Дивився й апатично думав — логічно мусіла б тут десь бути й білизна ж, і рушник. Але як не придивлявся — ніде ніякої білизни не було. Видно «новий лад» тільки щойно почався і, як і все в цій безглуздій країні, недописує. Але й те, що є!.. Андрій згадував камеру 49, камеру 12-ту, третю «штрафну» й не вірив своїм очам.

Потім зідхнув, ліг на ліжко поверх ковдри й заснув глибоким сном.

VII

На правах хорого Андрій напівлежав на ліжку і думав понуру думу, думу про все й думу ні про що, — коли до камери вкинули нову людину. Це було на другий день. До речі, лахів Андрієві ніхто навіть і не думав міняти, з чого було ясно, що він тут недовго, — мабуть, в тих напівзотлілих лахах, вірніше, в самих рубцях, що навіть і віддалено не нагадували одежі, він приречений пройти свій шлях до самого кінця вже. Отже, він напівлежав у понурій задумі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто якусь нову людину. Людина несміливо переступила поріг і зупинилась. Двері за нею зачинилися. Низенька на зріст, русява, років тридцяти, в військовій уніформі, лише без пояса й без кашкета, в розстебнутій блюзці без відзнак, — людина мала дуже розгублений вигляд. Це був, напевно, якийсь робітник «органів»..

«А-а, — подумав Андрій. — Це вони вкидають до мене сексота! Ще не могли дати ради, так вкидають сексота... Чи ти ба! Ще їм щось бракує!» — це він подумав, а тим часом дивився на гостя байдуже.

Гість стояв біля порогу й не рухався. Опустив руки й не знав, як йому бути. Він не в жарт був стурбований і зляканий.

— Ну, що ж, — промовив апатично Андрій. — За старими тюремними звичаями, кожен новоприбулий до камери є повноправним її громадянином... Прошу займати місце...

Гість несміливо, якимось боком підійшов до ліжка, й сів обережно скраєчку, та все не зводив зляканого погляду з Андрія.

— Ну, що ж, — вів Андрій далі так само, але вже трішки посміхнувшись (посміхнувшись з того зляканого вигляду). — За тими ж самими тюремними звичаями, кожен новоприбулий рапортує старості... А так як єдиний арештант, а значить, і староста тут я, то, будь ласка...

Гість звівся й несміливо простяг тремтячу руку, відрекомендувався:

— Алексей Павлович Копаєв... Начальник Грунського райвідділу НКВД...

Андрій хоч як був несподівано вражений (Грунський район — це ж район, дуже близький до його рідного міста!), але не подав вигляду, простяг свою руку назустріч і назвав себе...

Треба було бачити очі, обличчя й всю фігуру Копаєва, коли він почув Андрієве прізвище й ім'я. Він захвилювався, але вже не так, як перше, він аж скинувся весь і затремтів від збудження, а на очах йому виступили сльози:

— Ах, боже мій!.. — захлинувся Копаєв і заспішив: — Я ж вас знаю!.. Я вас знаю!.. Ах, боже!.. А я думав...

«Він, напевно, думав, що тут сидять чорти з рогами, іменовані «ворогами народу»... Чи що він думав?! Адже ж він сам їх саджав! Чи він думав, що на нього зараз кинуться, клацаючи зубами, люди, що втратили людський образ і подобу, й почнуть його гризти та ковтати!?»

— А я думав... — і Копаєв не міг ніяк висловити, що саме він думав, хоча з його схвилюваного, вкритого червоними плямами обличчя, з раптової відпруги, з переміни страху на явну радість можна було зробити висновок, що він саме так думав, як то вгадав інтуїтивно Андрій. А Копаєв квапився, захлинався, поспішав висловити те, що на нього несподівано бурхнуло:

— Я вас знаю... Я все ваше діло знаю... Сафигін — мій приятель, і я все знаю... Я вам усе розповім... Усе... Я був у нього. Він навіть у вашій справі їздив по моему району... Він в селі С... — Ви знаєте С...? — так він там шукав ваших склепів зі зброєю... Я все знаю... — Копаєв белькотав і дивився на Андрія, просто йому в очі своїми очима, повними схвилюваних сліз.

Копаєв почав розповідати досить хаотично, збиваючись

і перестрибуючи з одного на друге, як Сафигін фабрикував його справу. Все це вже Андрій знав, нічого не було для нього нового і нічого особливого, — слухав досить байдуже. Він не виявляв особливого інтересу ще й тому, що перша думка — думка про секота — стояла в голові кілком. Копаєв теж, хоч як хвилювався, хоч як хотів придобритися Андрієві, а може, й у щирому пориві хотів йому допомогти, поінформувати, — однак був обережний, він часто затинався і буквально кожної хвилини позирав зкоса на двері, на вовчок... О, він, виходить, знав добре, що таке вовчок! А може, ще краще знав, що таке тюремна камера. Та й в першу хвилину знайомства хіба вивернеш душу докраю й хіба все скажеш? Вичувалося, що Копаєв щось уперто обминає, об щось весь час спотикається й тоді одводить очі, наче ненароком... Він щось справді знає! Щось дуже важне, важніше всього іншого... Але не каже. Позирає на вовчок і уриває свою мову. Позирає на Андрія й губиться. Мовчить розгублено... А тоді починає говорити про інше, про відоме Андрієві з ходу справи та з тих матеріалів, які мав щастя бачити, та з очної ставки... Зрештою — то все були загальники, за які, навіть коли б почув коридорний і доклав «по начальству», нічого не буде.

Андрій про себе мовчав, лише слухав. Про власну свою справу й про себе Копаєв теж мовчав. Але потім вони роззнайомились ближче. Життя в тюрмі зближує. В кожному разі люди добре вивчають одне одного, їдять оту «сіль», про яку говорить народня мудрість. Соли вони небагато й з'їли, але зблизилися дуже. Андрій увесь час вивчав

Копаяєва з його поведінки, з інтонації голосу, з поглядів, з рухів обличчя, з погляду очей... І бачив, що це людина щира й цікава. Після першого нападу зворушення та щирости Копаяєв і далі не змінився. Він був щирий. Але Андрій побачив, що він є й глибоко нещасний. От він сидить-сидить, мовчки зідхає, а тоді одвернеться до вікна й рясні сльози котяться йому по обличчі. Очевидно, цей начальник району потрапив у велику аварію, коли так, коли він аж мусить плакати. Але Андрій ні про що в нього не розпитував, не ліз в душу, знав, що Копаяєв сам про себе все розповість. Видно, що його трагедія не вмщається в його душі й він неодмінно про неї розповість. Хоч, може, це Андрія й не цікавило, забагато він тих трагедій бачив, і ця одна нічим не краща за інші. Навіть коли б вона була й виняткова.

Копаяєв все про себе розповів.

Він мав дружину й двійко діток і зробив колись блискучу кар'єру, але... Він зробив блискучу кар'єру в «органах» ще тоді, коли не було Єжова. Та от прийшов Єжов... Він — Копаяєв — ніколи не зарівав курки... (Він про це говорить з такою щирістю, що втім не може бути ніякого сумніву, та й досить глянути на його обличчя й звернути увагу на його душевний склад — склад людини сантиментальної, чуткої)... Він ніколи не зарівав курки, а тут... — Копаяєв говорить пошепки й весь заливається червоним коліром, а тоді блідне й зажмуряє очі... Так, так. Тут він мусів замазати руки в кров... В людську кров. Він бив... І він мусів бити!.. Так, мусів бити! Неможно не бити. Все тут зв'язане круговою порукою кров'ю... Чи Андрій знає, що це значить, зв'язане круговою порукою кров'ю? Це значить, що все, що працює в НКВД, від начальника починаючи й отими кельнерками-комсомолками кінчаючи, мусіло бодай раз бути присутнім при розстрілах! Так, при розстрілах! Ну, а вже при езекуціях само собою... І от тоді кров в'яже, й людина мусить мовчати й покійно робити все, що їй призначають. А інакше — смерть. І не можна не бити... Коли сам секретар обласного комітету КПБУ тов. Попов приїздив і давав на зборах всього активу НКВД вказівки — б и т и н е щ а д н о, коли він категорично ставив тезу, як директиву: «Ліпше поломати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!», коли парторг управління вчив, як треба бити, а одноразово вчив нещадности до всіх тих, у кого «рука тремтить», — не можна не бити. Людина потрапила в чортове колесо й не може з нього вискочити. Відмовитися — значить бути знищеним без жалю й без милосердя. А бити — це значить самому мучитись. Чей же нерви в людини не з заліза. Скільки їх, отаких, що в них на показ «рука не тремтіла», пішло до божевільні або до психіатричної лікарні! І він — Копаяєв — теж був не раз на цій грані.

Він бив. Так, він бив. Але... Він не раз брав револьвера до рук, щоб пустити кулю в лоба, та... жінка й двоє діток!

І от зняли Єжова. Зняли Єжова й почали (для проформи почали!) «карати» верхівку винних в «перекрученні лінії партії». Одного дня його — Копаяєва — викликали терміново з району сюди і дали йому вести справу... Чию б ви думали? Справу парторга, того, що вчив, як треба бити... Ну й (в Копаяєва на цім місці несамовито мерехтять очі) — ну й Копаяєв за все життя перший раз спізнав, що таке садизм. Він бив того парторга з насолодою, з сатанинським захопленням. Він його «розколював» за всіма тими правилами, яких навчив цей парторг. Він йому позвертав щелепи, він йому на половину

відірвав вухо... Він його бив нещадним боєм, бив, як винуватця всієї своєї муки, своєї ганьби, свого психічного надщерблення... Він перший раз за своє життя був садистом...

І ось — (Копасєв зідхає й хилить голову) — кінчилося тим, що парторг все таки виправдався, бо був хитріший за нього й мав «руку», а його — Копасєва — посадили... І тепер він має гарантованих... п'ятнадцять років!! Якщо не розстріл... За «перекручення лінії партії»...

Яка іронія! Який глум!

Все це Копасєв розповів тихенько, з мукою, як на сповіді. На допити Копасєва тягали часто. По кілька разів на день. І за кожним разом він був все нещасніший. Все погнобленіший. Все печальніший. І все частіше зупинявся на Андрієві довгим поглядом — він хотів щось сказати. Він сам мучився, але сказати не міг. Не зважувався, позирав боязко на вовчок, позирав на Андрія. Його в'язав якийсь сумнів. Може, він мав щось таке, що треба тримати міцно за зубами. Ану ж його справа обернеться так, що його звільнять, і тоді... і тоді його раптом можуть повернути, бо де гарантія, що Андрій таємницю втримає при собі? Або, що зі злости не помститься на ньому й спеціально не донесе?! Таємниця вилізе, а за розголошення таємниці — смерть. І може, тому, що Копасєв ще мав надію на звільнення, він мовчав. Дружина й двоє діток!..

Але ось одного вечора його привели до камери побитого, заюшеного кров'ю. Він і раніше приходив з синцями, але то були дрібниці. Зараз він був дуже потовчений, та найдужче, мабуть, був потовчений і убитий морально. Він сів на ліжко й довго сидів, закривши лице руками... «Все пропало!.. Все, все пропало!..» — шепотів ледве чутно, сам до себе. Так сидів довго... Потім опустив руки, й Андрій побачив його обличчя — воно було позначене тавром страшною безнадії й розпачу, те обличчя. Копасєв довго дивився в Андрієві очі крізь поволоку сліз... Потім провів рукою по обличчю, розмазавши на нім кров, і зідхнув:

— Ви, здається, маєте братів...

— Так...

Павза.

— Ви не знаєте, де вони?..

Андрій здригнув і наставився на Копасєва з німим запитом.

Павза.

— Вони... сидять тут!.. Тут... Давно.. Я знаю, що ви не знаєте... А вони тут... Від того самого дня, що й ви... Вони суворо ізольовані... їх забрано тоді зі станції... Але мовчіть, ради бога!..

Андрієве серце пішло очертом...

«Бож-же мій. Боже!!».

.....

Струс був такий грандіозний, що захопило дух і параліжувало розсудок, — тяжко було зібрати думки до купи. Він говорив невпопад, пальці йому тремтіли і всього його наче геть розгвинчено.. Це було почуття, що його не можна жадними словами означити. Це був удар, як то буває удар сонячний. «Брати... його брати т у т!» Удар сонячний, що часом спричинює смерть. Серце Андрієве зовсім одуріло... Чимало минуло часу, поки

Андрій вибрався з раптового шоку, зі стану одуріння й був здібний мислити. Він дивився на Копаєва й хотів чути ще, він хотів підтвердження, хотів доказів. Ні, це так проголошує, що тяжко повірити, це потребує доказів!

Але Копаєв більше нічого не говорив про братів. Він більше нічого не знає. Він лише «чув», що змонтовано імпозантну контрреволюційну військову організацію, на якій багато хто збирався зробити кар'єру. Організацію з ним — Андрієм — на чолі. Імпозантна ж та організація тим, що пов'язана з високими військовими колами і стоїть в прямому зв'язку зі справою маршала Дубового й справою маршала Блюхера... Це він «чув»... І ще висловив думку, що вони з братами побачаться... Потім зробив болючу, тяжку павзу й додав тихо, зломано: — «А може... може, й не побачаться вже...»

Андрія наче хто облив зимною водою — «Ах, це він, «чув лише"! Рештки радості танули, меркли, погасали... Радості від доказу, що його віра в братів була не марна. Віра в славних братів Чумаченків! А з серця вже виповзала, як гадина, тая, відбита в нім, проклята шпаргалка з Миколиним підписом... І Копаєв не хотів її спростувати — він чомусь замовк, немов набрав води в рот, мовчав.

Ще кілька разів сама собою зринала віра в сказане і тоді серце кидалося шалено... Та Андрій марно чекав підтвердження — підтвердження не було. Помалу в тім серці розпросторювалась невіра, а їй хтось допомагав з одчаєм — «він чув!» Та якщо брати тут, то як же це ти і досі про те нічого не знав? За такий довгий час!! Це неможливо!.. А в очах до болю чітко вставав власноручний Миколин підпис, і сумнів щодо сказаного Копаєвим все міцніше огортав душу. Мабуть, це помилка. Можливо, це просто провокація? Може, Копаєва самого провокаційно поінформував Сафигін, а може, просто похвалився задавакувато про те, чого сам хотів би...

Кілька разів Андрій пробував перевірити Копаєва, пробував знову заговорити з ним про братів, але Копаєв чомусь уперто вже уникав цієї теми. Чи реакція, яку викликали його слова в Андрієві, його наполохала, чи злякався чого іншого... Казав, що йому більше нічого не відомо. І було в тих словах каяття...

Може, й справді йому нічого невідомо?..

«А може, він випробовує мене?»

.....

Якось в стані тяжкої депресії Копаєв спитав Андрія, чи він знає, як тут розстрілюють? Чи він хоче знати, як тут розстрілюють?!

Андрій нашорошився... Ні, він не хоче знати, як розстрілюють. Він про це сказав Копаєву, сказав, що його те зовсім не цікавить. Він не хотів знати про це з двох причин: перша — страшно забігати наперед. А друга — думав:

«Дешево... Ти хочеш звірити мені таємницю, за яку відлітають голови, щоб потім мені пришили...» — Це була вже зовсім безглузда думка, бо після всього того, що було, вже немає сенсу йому щось «пришивати», знання такої таємниці йому мало що може додати, та така вже людська вдача, що не втрачає надії до останку і до останку бережеться тієї останньої краплі, що ніби все перерішить і після якої вже немає вороття. Але крапля та вже впала... І то після неї так страшно зазирати наперед.

Ні, Андрій не хоче знати, як тут розстрілюють.

Кобаєв зідхнув. Потім запитав, чи він знає такого Мельника.

Андрій знає Мельника. Хто не знає цього симпатичного чергового корпусу?

— Завтра, здається, його дижур, — проговорив сумно Кобаєв. — Зверніть, між іншим, увагу, як він зі мною завтра зустрінеться.

Другого дня дійсно був дижур Мельника. Це вперше за ці дні, як Андрія вкинуто до камери. Він увійшов, як завжди, широким твердим кроком, тримаючи журнал перед собою.

— Доброго ранку, — привітався симпатичний черговий і... тут сталося щось дивне. Мельник підвів очі й зустрівся з Кобаєвим... Руки його затремтіли, аж трохи журнал не випав з них, а лице й шия буйно почервоніли... Одвівши швидко очі, Мельник намагався зосередитися, щоб поставити свою звичайну помітку в журналі... Поставив... На чолі йому виступив рясний піт... Потім повернувся й, не попрощавшись, як то він звичайно робив, швидко пішов з камери. Так, ніби втік.

— Бачили? — спитав Кобаєв Андрія.

Так. Але що це значить?..

Кобаєв криво посміхнувся й нічого не сказав. Увечорі Кобаєв повернувся з «гори» зовсім убитий психічно. Справа його закінчилася, він підписав «двохсотку» і йому гарантовано не 15 років, а 20! Суд — то лиш формальність, комедія. Крапка на всьому. Він ніколи не виживе там, де його пошлють, значить, все скінчено. Тужив за дружиною й дітьми. Сидів і плакав, одвернувшись до стіни... Всі дістали підвищення в рангах, там, нагорі, лише його принесено в жертву... Опівночі, не лягаючи спати, Кобаєв розібраний сидів на ліжку й з мукою дивився на Андрія.

— Слухайте... — промовив він благальним голосом. — Я розкажу вам про те, як тут розстрілюють... Добре? Я розкажу...

Він благав, він просив, йому, видно, було тяжко носити той тягар на серці, й він хотів з-під нього вивернутися, він хотів сповіді.

— Добре, — зідхнув Андрій.

І Кобаєв розповів, як тут розстрілюють.

— Ви, напевно, чули, як ночами гудуть тут машини... Так от, то звукова заслона, а за тією заслоною й розстрілюють... Я вам казав, що тут кожен мусить бути бодай раз присутнім при розстрілах. Деякі бували й по кілька разів... Деякі навіть бравують і беруть револьвера до рук, щоб довести, що в них рука не тремтить, разок стрелити... Я був теж раз... Все це відбувається так:

Внизу є великі камери — льохи — такі, як от були «брехалівки», зовсім такі. Ці камери були, вони й тепер є. От людей забирають з різних тюрем з «вещами» й звозять до таких камер. Люди нічого не запідозрюють, думають, що це їх привозять на допит або відправлятимуть на етап. Курять собі, гомонять, чекають виклику. Бувало, що назвозять в таку камеру по 250 чоловіка і більше. Це майже кожної ночі відбувається. З такої камери ведуть двері в іншу. Ті двері добре оббиті сукном з другого боку, так, що крізь них нічого не чути. За тими дверима велика порожня кімната, в ній стіл, за столом сидить прокурор. До речі, завжди п'яний, бо тверезий того не витримає. Перед прокурором список приречених.

Черговий оперативник викликає людей:

— Іваненко! (вже не бавиться в піжмурки на «І» чи на «Ч», а просто) — Іваненко! давай без вещей!

Іваненко лишає «вещі», затыгається наостанку цигаркою, передає недопалок товаришеві й, нічого не запідозрюючи, йде «без вещей», він іде, може, в якійсь формальній справі. Двері пропускають і зачинаються за ним. Він підходить до столу.

— Прізвище? — запитує прокурор не глядячи, байдуже.

— Іваненко.

Прокурор махає рукою в напрямку других дверей. Він не перепитує навіть ім'я й по батькові або питає ім'я, але не питає по батькові. Тому часто замість Іваненко Івана Івановича розстрілюють Іваненка Івана Трохимовича. Але яка різниця! Другим разом розстріляють і Івана Івановича, де він дінеться?

Людина — Іваненко, Петренко чи Гриценко — відчиняє двері й вступає в вузький темний коридорчик... Де речі, в тім коридорчику стоїть столик, а в нім в часи «відпочинку» завжди лежить наган, яким розстрілюють — о р д е н о н о с н и й наган, бо нагороджений орденом за постійну вірну службу в «боротьбі з ворогами народу»... Голос говорить людині «Прямо!» Людина йде, і перед нею відчиняються другі двері. Сліпуче сяйво б'є в очі — за тими дверима яскраво освітлений льох... Хтось невидимий бере людину ззаду за ковнір і стріляє їй в потилицю... Й штовхає в льох... В льоху кипить робота...

А тепер — хто ж розстрілює?

Ви звернули увагу, як зі мною зустрівся вчора Мельник?.. Так ось цей Мельник і розстрілює!..

Андрій був безмежно вражений. Не повірив. Дуже вже то дико. Але Копаєв повторив тихо й твердо:

— Так. Оцей Мельник і розстрілює.

«Боже мій!.. Значить... Так от чому Мельник має право безкарно роздавати махорку! От чому він поводиться так вільно в цім пеклі!..»

А Копаєв вів тремтливим шепотом:

— Так... Розстрілює Мельник. І ще один. Тут є такий червоновидий, веселий, чорнявий хлопець, що завжди вдень розносить передачі, коли хтось має. Так от він є тим другим. Вони завжди — кожної ночі! — працюють на пару. Один стріляє, другий добиває вже лежачих, тих, кого не взяла зразу куля... Тієї ночі, коли я був присутній, розстріляно 296 (двісті дев'яносто шість!) чоловік... Стріляв чорнявий, а Мельник добивав. Він орудував коротеньким ломиком, яким ударяв недострелену жертву по голові... І він це робив так само спокійно й діловито, як він робить підчас свого джигу перевірку камер... Пам'ятаю й ніколи не забуду: тієї ночі стрілили одного молодого інженера. Стрелив той чорнявий і штовхнув. Інженер упав у льох, але був живий. Очунявши, він відповз на руках до стіни, сперся на неї спиною й безтямними очима дивився на все, що відбувалося... Мельник підійшов до нього з ломиком і зазирнув у очі.

— Що, надивляєшся? — спитав він лагідно. — Ну, надивляйся, надивляйся.. — і продовжував далі свою працю.

Цементова підлога льоху зроблена так, як на бойні, похило, з канавкою для стоку крові й води... Люди падали й падали, їх тут же роздягали догола помічники... їх працювала бригада — всі оті наглядачі й чергові виконують цю функцію в ті дні, коли вони не чергують в коридорах: якщо ви спостережливий, ви мусіли помітити, що в кожного з них часто бувають червоні, невиспані й дивні очі вранці, — це буває після таких от ночей... Отже, людей роздягали й складали в штабелі... Тієї ночі були накладені штабелі по обидва боки попід стінами. А посередині була гора одежі...

Як уже все було закінчено, як уже була покладена в штабель остання жертва, Мельник, витираючи спітніле чоло, підійшов зі своїм ломиком до нещасного інженера, що все сидів і безтямно випинав очі:

— Ну що, надивився? — запитав Мельник ласкавим, стомленим голосом. — Ну, а тепер — відправляйся! — і цюкнув ломиком по голові.

Потім захололі трупи бригада вантажила, як дрова, на машини, й ті машини геть десь їхали. Потім вантажили одягу... Замивали підлогу з шланга... їли при тому бутерброди й скалозубили з «товаришкою Клавою», що забігала до них, до «веселих хлопців... Уранці Мельник пішов на дижур в корпусі...

Копаєв зідхнув і заплющив очі:

— Ось так тут розстрілюють людей... Тієї ночі їх розстріляли 296. Часом буває й більше... — і зашепотів, обхопивши голову: — я був там, як свідок, «загартовувався»... І я це буду пам'ятати, доки й живий, до самої могили.

Вражений Андрій ніяк не міг зв'язати до купи дві речі — ломик в руках Мельника й пачку махорки в тих же руках, за яку Мельника любила вся тюрма й творила про нього чудесну легенду. Це не вкладалося в голову... Але саме та пачка махорки, мабуть, і стверджувала страшну правду Копаєва.

Одначе душа не хотіла в усе чути вірити. Дуже вже це моторошно і в той же час дуже вже це просто, занадто просто. Так, як б'ють телят на конваєрі... Кадри колись баченого на полтавській модерній «Укрм'ясохладобойні», як там б'ють бичків і корів, находили на цю канву точно... Ах, занадто вже це просто, образливо просто, до цинізму автоматизовано!

Ще Андрій взнав від Копаєва, що знаменитий Курпас, садист і деспот, зовсім не застрелився, лише знятий з посади, але... після невеликої комедії в «покарання» дістав підвищення — його призначено начальником групи концтаборів у системі Дальлагу, куди він і виїхав. Слідчі всі пішли вгору — сержанти поробилися майорами, майори дістали ромби і т. д. Одного тільки його — Копаєва — принесено в жертву. Олексій Копаєв опинився в ролі Олексія Поповича, вкиненого в море, щоб заспокоїти безодню народного понурого гніву. «Пролетарське правосуддя» знає, що робить. Корабель плыв собі далі — корабель свавілля й оприччини, отака от «соціалістична галера» — «московська каторга».

А Курпас, бач, зовсім не застрелився. Значить... Значить, всю групу залізничників, т. зв. «групу Малія», спіткала трагічна доля.

Скоро Копаєва забрали, і Андрій лишився сам. На розставанні Копаєв був такий розгублений, що не міг нічого до пуття сказати, лише просив Андрія, закликаючи пам'яттю його матері, зробити для нього одну послугу... Він просив передати привіт

дружині й діткам... Його дружині й діткам... Він в душі не вірив, що Андрія пустять на волю, але він уперто просив передати привіт дружині й діткам... Безтямний, розгублений, він просив побілілими губами... Передати привіт... і сказати... що він колись... колись, може, вернеться... І заплакав.

Андрій пообіцяв.

Копаєва в ж е не повернули до камери.

Андрій лишився сам. Як не стало Копаєва, Андрієві чомусь стало страшно. Страшно й безмежно тоскно. Він вперше злякався самоти. Самота — жахлива річ, коли не знаєш, куди ведуть ось ці двері. Ні, коли знаєш, що вже немає інших дверей взагалі на цій «м'ясохладобойні», лише оці одні, про які вже ніхто в світі не знає й не визнає, як і куди з них вийшов той, хто був сам... Жахлива самота, коли людина всією душею до крику, до болю хотіла б мати свідка...

Андрій все ходив і ходив по камері — тинявся взад та вперед. Потім зупинявся й довго дивився в одну невідому точку.

З голови чомусь не йшов Мельник. Маленький залізний ломик стояв перед очима невідступне, однаково, чи вони були заплющені, чи розплющені... Залізний ломик в такій добрій, в такій щедрій руці...

Андрія почали кудись водити. Щось там з ним робили... Знову мастили йому пальці чорною фарбою й притискали до паперу... Знову фотографували... Але вже тут, в цій тюрмі. Потім питали його, чи він не хотів би комусь написати листа... Чи передати якесь прохання...

Ні, Андрій не хотів нікому писати листа. І не хотів нікому передавати прохання. Він пригадував той нещасливий лист до матері, Сергєєва й Нечаєву і... Ні, він не хотів вже нікому писати листа. Та й кому?... Та й хто ж його пошле, хто передасть? Йому навіть нікого попросити, бодай так, як попросив його Копаєв, — попросити без надії, що те можна виконати, ба, більше того, знаючи, що те ніколи не може бути виконане. Але попросити, щоб, бодай, одвести душу, і думати потім, і надіятись потім, що хтось те прохання все таки виконає. Уявляти (наперекір всьому уявляти!), як от той хтось вечором на смерканні сторожко-сторожко крадеться завулками, попід парканами, підходить до темної, печальної хати, обережно спинається на пальці й тихенько стукає в закриту віконницю... І передає пошепки доручення, закривши лице, і щезає, як тінь... Утікає... Передає привіт матері. То нічого, що її вже немає, але ж вона могла би й бути... Вона могла б бути... Адже ж вона була...

Та біля нього нікого такого немає, кому б можна звіритися... Хай би він завіз те доручення, щоб передати хоч отим карлуватим ялинкам біля полярного кола, але щоб завіз звідси... І щоб передав...

Про братів це було ніякого підтвердження. І не буде вже... не буде... Значить... Значить, Копаєв скриводушив! Нема... І не буде...

Хочби ж хоч хтось знав, яку він гірку чашу випив. Хочби ж хтось хоч колись передав братам, яку він гірку чашу за них випив!..

Ночами йому снились якісь дивовижні сни, яких він уранці ніяк не міг пригадати. Страшенно боліла голова й нило все тіло. Бачив, що він остаточно погасає, хоч раніше йому не раз здавалося, що далі вже нікуди й погасати.

Коли він глянув у люстро в голярні, куди його повели одного даю голити й де було справжнє люстро, він не впізнав себе. На нього дивилась чужа, худа, як скелет, зігнута, з погаслими очима людина, заросла, як троглодит. А як поголили чорну з сивизною щетину, було ще гірше — та чужа людина мала темну шкіру, що обтягала кості сквиць і щелепів, і мала на щоках хоробливі червоні плями — плями сухот, плями смерти. Андрія гарненько поголили, немов зумисне, щоб він бачив свою загибель.

Серце огортала нестерпна туга, а з нею тонюнький-тонюнький біль, ніби там стирчала голка. Він годинами стояв у камері, ж стовп, перед якоюсь візією, що облягала душу...

Хочби хоч хтось був біля нього, хочби хоч хтось... Щоб потім, може, колись, може, після довгих-довгих років знайшов і передав братам (передав хоч їхнім дітям) яку ж він гірку чашу за них випив. Випив до кінця... Докраю... Спалив усе своє серце... Своє, до кінця вірне, до кінця віддане братське серце... Своє залізне серце... Так, залізне серце...

Надвечір, коли почали да камери залітати мотилі вечірні й товктися несамовито головою в молочний пухир біля стелі, прийшли два сержанти при зброї, понурі й суворі, забрали його й повели...

VIII

Андрій підіймався крутими сходами, тяжко й помалу ступаючи, немов ішов на Голготу часто зупинявся збезсилений і заходився раптовим кашлем — йому здавалося що всередині щось уривається. Він боявся передчасного вибуху крові в своїх дірявих легенях, а це було б зле. Він мусить дійти до кінця, до самої крапки, дійти власними ногами. І він ішов попід гамаками, як тоді, в першій день, коли почував себе гегемоном, — коли серце було сповнене віри в людей і гордої певности, що його ніхто не посміє торкнути пальцем... Тепер він ішов на Голготу...

Ах, коли б же хтось знав! Коли б хоч хтось знав!..

Потім відчинилися якісь двері... Але Андрій не побачив, що там далі за ними було. Його завели за якусь загородку і... він вже не бачив, що там в тій яскравій залі було, бо йому гойднувся весь світ:

Перед ним — стояли три його рідних брати!!

Три його рідних брати...

Ноги підкосились, і тіло похилилося, як підрізаний колос... Микола дебелою рукою підхопив Андрія й притиснув його до своїх розхристаних грудей — і Андрій нестримно зарідав на тих грудях...

— Ну, от — посміхався Микола й поляпував пестливо по спині. — Ну, от. . .

Михайло засміявся, а Серьога закінчив:

— От тепер ми всі вкупі.

І з викликом глянув туди, де рясніли портупеї й блищали ордени за столами, застеленими червоним сукном, — гордий, і мовчазний, і безстрашний Серьога, орденоносний пілот.

Їх усіх прирекли де розстрілу. Закритий Ревтрибунал судив їх. Але не на підставі зізнань, лише на підставі «свідчень» сексотів і провокаторів та на підставі прокурорського патосу... А головне — на підставі того, чого «судді» не знали, лише вгадували та тямали, на що ці люди здібні.

Ніхто підсудних не захищав і не намагався, рівно ж як і не давав ніхто захищатись та виправдуватись їм самим, їх взяли не для того, щоб виправдати, а щоб засудити. Це був «шемякін суд», де зовсім відсутній інститут захисників, бо при тому настановленні, яке всі ці «суди» мають, інститут захисників зайвий. А тим настановленням є — тільки засудити.

Підсудні це знали і навіть не збиралися захищатись. Єдине, що вони могли протиставити цьому «пролетарському судові», цій розгнужданій опричині, — це ігнорацію й презирство.

Андрій погано слухав комедію, що розігралася, як по нотах, — його мучило інше. Вловивши відповідний момент і ледве проштовхуючи слова крізь горло, Андрій запитав Миколу:

— Миколо... А... Підпис? Твій підпис?.. А?

— Бог з тобою! — посміхнувся Микола, вгадавши з самого тону, що десь надужито його підписом. — Мій підпис?! А втім, ця сволота мала досить моїх підписів у моїй валізі, в тім числі й чисті бланки з моїм підписом.

Тягар, найстрашніший тягар остаточно сповз з серця...

Їх усіх прирекли до розстрілу.

В числі приречених була низка осіб, а між ними й зовсім юна сестра їх — Галя. Галя Чумаківна... Ніхто з приречених не просив помилування.

Але «помилування» прийшло... Невідомо хто з волі подав апеляцію, й т. зв. «верховний суд» вироку не затвердив через «неоформленість справи». Розстріл було замінено... двадцятилітньою каторгою.

Лиш не замінили нічим Катриного божевілья...

...Ось так скінчилася зустріч чотирьох братів рідних ще й сестри їхньої — дітей старого Чумака, добрих, і вірних, і в рід свій залюблених, нащадків славного роду ковальського.

Ось так скінчилася зустріч і тих, що до того роду прив'язані серцем.

ІХ

Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля,

---

Але всі дороги сходимі, й всі могили зчислимі, і кожна ніч — навіть полярна ніч! — кінчається ранком... І вони йдуть... Зціпивши зуби, вони йтимуть через ніч злоби й зненависти, не здаючись, доти, доки її не перейдуть.

І в одного з них завжди звучатиме в душі «Місячна соната» Бетговена, яка не мала нічого спільного з болючою емблемою, вирізьбленою на вогненному щиті далекого місяця, що на ній брат підняв брата на вила. Соната така, як її наповнило собою вірне серце тієї, що знала ціну любові: соната про дружбу, про вірність, про любов велику й непереможну, — незалежно від того, чи про це думав той, хто її творив.

1948 — 50р.